УДК: 355.40(497.11)“1868/1877“
355.25(497.11)“1868/1877“
DOI: https://doi.org/10.18485/srpske_studije.2026.17.3
Рад примљен: 15. маја 2026.
Рад прихваћен: 29. маја 2026.

Др Милош Јагодић
редовни професор
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење за историју
mjagodic@f.bg.ac.rs
ORCID: 0009-0005-7801-9638

ОБАВЕШТАЈНА СЛУЖБА КНЕЖЕВИНЕ СРБИЈЕ (1868–1877)*

Апстракт: У раду је анализирано деловање обавештајне службе Србије од формирања Намесништва 1868. до краја њеног постојања у тадашњем облику 1877. године. Представљена је њена организациона и персонална структура, као и начин финансирања. Наведени су задаци појединачних агената и сумирани резултати њиховог рада, у мери у којој је то било могуће због расположивости и садржине извора. Рад је написан претежно на основу извора необјављених српског порекла и релевантне литературе.

Кључне речи: обавештајна служба, Министарство спољних послова, Јован Ристић, Нићифор Дучић, Атанасије Николић, диспозициони фонд.

* * *

Спољна политика Србије у периоду од убиства кнеза Михаила Обреновића 1868. до Берлинског конгреса 1878. целовито је и темељно обрађена у српској историографији.[1] Циљ јој је био ослобођење српског народа од

* Реализацију овог истраживања финансијски је подржало Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије у склопу финансирања научноистраживачког рада на Универзитету у Београду – Филозофском факултету (број уговора 451-03-33/2026-03/200163).

1 С. Рајић, *Спољна политика Србије. Између очекивања и реалности 1868–1878*, Београд, 2015; Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог*

османске власти и уједињење у једну српску државу. Обавештајни рад био је средство у служби остварења тог циља. Ова делатност у времену од почетка прве владавине кнеза Михаила Обреновића 1840. до смене Илије Гарашанина са места министра спољних послова 1867. године у науци је истражена. У том периоду је дошло и до њене институционализације кроз формирање сталне обавештајне службе.[2] О обавештајном раду од 1868. до 1878. доста је писано, али целовит преглед не постоји.[3] Стога је циљ овог рада да се обавештајна служба и њено деловање у наведеном периоду, колико је то могуће, у потпуности прикажу и анализирју. Објективно ограничење у том смислу представља расположивост извора. Највећи део агентских извештаја налази се у заоставштини Јована Ристића у Архиву САНУ и односе се на време кад је он руководио српском спољном политиком као намесник (1868–1872) и министар иностраних дела (1872–1873, 1875, 1876–1878). У том корпусу грађе, извештаји појединачних агената, стационираних у различитим местима, неједнако су сачувани. Инструкције из Београда агентима врло су малобројне. Наведене околности, као и конспиративна природа саме теме, онемогућавају свеобухватну анализу сваког појединачног сегмента током целог овог периода. Сви датуми у главном тексту наведени су по грегоријанском календару, а у напоменама приликом цитирања докумената оригинално датираних по јулијанском календару, паралелно по јулијанском и грегоријанском.

Диспозициони фонд

Обавештајни рад Србије, усмерен према Османском царству зарад ослобођења и државног уједињења српског народа, постепено је током година уобличио Илија Гарашанин, као министар унутрашњих (1843–1852, 1858–1859) и спољних послова (1852–1853, 1861–1867). У тренутку Топчидерског атентата био је то већ добро уходани механизам, институционално, организационо и персонално профилисан, који је нова власт наследила као

века, књига прва, од Свето-андрејске скупштине до прогласа независности Србије 1858–1878, Београд, 1923; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића, књига прва (1868–1878)*, Београд, 1990; Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји Србије новијега времена 1868–1872, III књига*, Ниш, 2021; Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независност 1875–1878 I, II*, Београд, 1896, 1898; Д. Радовић, *Јован Ристић (1829–1899). Биографија српског државника*, Нови Сад, 2023, 181–425.

2 М. Јагодић, *Обавештајни рад и припрема устанка против Турске (1840–1867)*, Илија Гарашанин (1812–1874) – великан српске земље, ур. С. Рајић, Аранђеловац, 2024, 379–454.

3 В. Војводић, *У духу Гарашанинових идеја*, Београд, 1994; Lj. Doklestić, *Stjepan Verković. Život i djelo (1821–1894)*, Zagreb, 2007, 61–90, 159–185.

обавештајну службу. Потпадала је под надлежност Министарства иностраних дела и финансирана је из диспозиционог фонда, односно из буџетске ставке тог ресора, која се од 1864. звала „изванредни трошкови и достојније заступање државних интереса". Министар иностраних дела био је овлашћен да располаже новцем из диспозиционог фонда према нахођењу. Због поверљивости намене, признанице на исплаћене своте нису подношене на преглед Главној контроли. Из диспозиционог фонда су исплаћиване плате особама које су биле стално или повремено ангажоване на обавештајним пословима које су становале у Београду,[4] агентима изван Србије, месечна издржавања значајнијим пребезима из Турске смештеним у разним српским варошима, субвенције домаћим и страним листовима, мање или веће једнократне помоћи разним личностима и др.[5] У годишњим буџетима Министарства иностраних дела, у периоду од 1865. до 1872. године, ова ставка је износила 498.000 пореских гроша, односно 17.785 цесарских дуката. За године од 1873. закључно са 1876. буџети су преношени из претходног периода без измена. Напослетку, за 1877. и 1878. годину, за диспозициони фонд било је опредељено знатно мање средстава – 158.000 пореских гроша или 5.643 цесарска дуката.[6] У Табели 1 приказане су суме, паралелно у грошима пореским и дукатима цесарским, које су министри иностраних дела подизали из државне благајне на име буџетске позиције „изванредни трошкови и достојније заступање државних интереса" од 1869. до 1878. по календарским годинама.[7]

4 Они нису били чиновници Министарства иностраних дела, нити су њихова имена штампана у годишњим /државним шематизмима.

5 М. Јагодић, *нав. дело*, 382–389.

6 *Исто*, 386; К. Миличић, *Буџети Кнежевине/Краљевине Србије (1859–1903)*, необјављена докторска дисертација, Универзитет у Београду – Филозофски факултет, 2025, 266–273; Државни архив Србије (=ДАС), Државни савет (=ДС), 1867, бр. 219; 1868, бр. 275; 1869, бр. 441; Министарство иностраних дела (=МИД) – Политичко одељење (=ПО), 1871, ролна микрофилма бр. 24, М/2, Буџет за 1871, пов. бр. 301, без датума; Народна скупштина, 1872, Ф 1 Р 12; В. Војводић, *Рад Србије на помагању просвете у Босни и Херцеговини (1868–1876)*, у: исти, *Из књижевне историје и просвете*, Кикинда, 1989, 99. Један дукат цесарски вредео је 28 гроша пореских.

7 Рачунска или буџетска година почињала је 1/13. новембра текуће и завршавала се 31. октобра / 12. новембра наредне године, по којој се и звала (нпр. рачунска 1871. почињала је 1/13. 11. 1870. и завршавала се 31. 10 / 12. 11. 1871. године). У Табели 1 су, ради прегледности, износи приказани по календарским годинама. Податке за 1868. годину нисмо пронашли. ДАС, Министарство финансија (=МФ) – Казначејство, 1869, Деловодни протокол (=ДП), бр. 1940, 2441, 3603; 1870, ДП, бр. 2294, 2452, 2820, 3315, 3809; 1871, ДП, бр. 2706, 3827; 1872, ДП, 2393, 4584; 1873, ДП, бр. 2610, 3235, 3679, 4137, 4847; 1874, ДП, бр. 82, 414, 3729, 4458, 4841; 1875, ДП, бр. 1570, 1954, 3199,

Табела 1. Годишње суме подизане из државне благајне по буџетској позицији „Изванредни трошкови и достојније заступање државних интереса" 1869–1878. године.

Година	Гроша пореских	Дуката цесарских
1869.	302.000	10.785,7
1870.	498.000	17.785,7
1871.	358.000	12.785,7
1872.	358.000	12.785,7
1873.	280.000	10.000,0
1874.	716.000	25.571,4
1875.	498.000	17.785,7
1876.	158.000	5.642,9
1877.	158.000	5.642,9
1878.	84.000	3.000,0
Свега	3.410.000	121.785,7

Обавештајном службом Србије управљао је министар спољних послова.[8] У време Намесништва (1868–1872), то је заправо радио намесник Јован Ристић, мада је и намесник Миливоје Петровић Блазнавац имао извесног удела, превасходно у одржавању веза са албанским главарима. И поред тога, налоге за исплате из диспозиционог фонда потписивали су и тада углавном министри.[9]

3672, 5701; 1876, ДП, бр. 114, 764, 844, 2906; 1877, ДП, бр. 478, 952, 2246, 3734, 4195, 5239; 1878, ДП, бр. 2019, 4430.

8 Министри спољних послова у обрађеном периоду били су: Милан Петронијевић (1867–1868), Радивоје Милојковић (1868), Димитрије Матић (1868–1872), Јован Ристић (1872–1873), Јован Мариновић (1873–1874), Милан Пироћанац (1874–1875), Милан Богићевић (1875), Јован Ристић (1875), Ђорђе Павловић (1875–1876) и Јован Ристић (1876–1878), *Владе Србије (1805–2005)*, Београд, 2005, 109–141.

9 ДАС, МИД-Благајничко одељење (= БО), 1868, тематска целина (=тц) 3; 1869, тц 1; 1870, тц 2; 1871, тц 1.

Атанасије Николић и Нићифор Дучић

Министру спољних послова је у управљању обавештајном службом од 1862. помагао Атанасије Николић, поуздани дугогодишњи сарадник Илије Гарашанина. Примао је плату из диспозиционог фонда. Дужност му је била да одржава мрежу агената и да обавља целокупну преписку са њима, да се стара о редовним и ванредним исплатама, да редовно информише министра спољних послова о свим важним вестима и да обавља све послове по налогу министра, односно намесника. Шифровано име му је било Лазар Грујић.[10] Николић је поднео намесницима извештај о раду обавештајне службе 7. августа 1868, но убрзо потом био је потиснут у други план. Од 7. септембра 1868. у његовој надлежности остао је само рад са агентом у Серезу, а у новембру исте године додат му је и новопостављени агент у Загребу.[11] Такав Николићев положај трајао је до 11. априла 1872, кад је потпуно искључен из обавештајне службе.[12]

Улогу главног помоћника министра иностраних послова, а заправо Јована Ристића, у управљању обавештајном службом преузео је у септембру 1868. архимандрит Нићифор Дучић. Био је родом из Херцеговине, а школовао се у Србији. Учествовао је у устанку 1862. године, после чега је прешао у Црну Гору, где је блиско сарађивао са кнезом Николом Петровићем. Учествовао је и у склапању савеза Црне Горе и Србије 1866. године, кад се на Цетињу упознао са српским изаслаником Миланом Пироћанцем. Без обзира на савезништво, односи између Србије и Црне Горе нису били добри. Оптерећивали су их династијско питање о првенству међу Србима и појединачни државни интереси. Пошто није одобравао сепаратну политику кнеза Николе, Дучић је напустио Црну Гору и прешао у Дубровник у јулу 1867. године. Илија Гарашанин га је у то време ангажовао као српског агента у том месту. Кнез Никола и његово окружење били су чврсто уверени да је Дучић аутор анонимне прокламације уперене против црногорског

10 М. Јагодић, *нав. дело*, 434–435; В. Војводић, *Атанасија Николића, Опис радње по предмету општег споразумљења за устанак и сједињење*, у: исти, *У духу Гарашанинових идеја*, 263–282.

11 *Политичка акција Србије у јужнословенским покрајинама Хабсбуршке монархије 1859–1874*, прир. В. Ј. Вучковић, Београд, 1965, док. бр. 199; Архив САНУ (=АСАНУ), Историјска збирка (=ИЗ), 15004 (Заоставштина Нићифора Дучића)/147, Списак повереника за Босну, Херцеговину и Далмацију, без места и датума, рукопис Атанасија Николића; 15004/148, А. Николић, 26. 8 / 7. 9. 1868, Списак предатих аката архимандриту Нићифору Дучићу; ДАС, МИД-БО, 1868, тц 3, платни списак агената за новембар и децембар 1868. и јануар 1869, саставио и новац примио А. Николић, 4/16. 11. 1868.

12 В. Војводић, *Атанасија Николића, Опис радње*, 282.

владара, која је током јула 1867. године ширена у Херцег Новом и осталим местима Боке Которске. Без обзира на то што је Дучић увек демантовао да је аутор тог списа, књажево уверење, као и анимозитет према Дучићу, били су непоколебљиви. Осећање је, уосталом, било обострано. Нићифор Дучић је осећао велику дозу нетрпељивости према књазу Николи и личностима из његове околине, што се неретко преносило и на Црну Гору. Дучићева права жеља била је да дође у Београд, а то је и учинио самоиницијативно крајем 1867, пошто је Гарашанина на месту министра спољних послова заменио Милан Петронијевић. Дучић је остао у српској престоници, примао плату из диспозиционог фонда без неког посебног задужења све док није постављен на наведену дужност у септембру 1868. године. Иницијално је био задужен да се стара о раду агената у Босни, Херцеговини и Далмацији, а од 1872. и о раду агента у Серезу (агент у Загребу је пре тога био отпуштен). Дучић је истовремено био на челу новоформираног Одбора за школе и учитеље у Старој Србији и Босни и Херцеговини, који се старао о помагању српске просвете у Турској. Према томе, очигледно му је намесник потпуно веровао.[13] Чињеница да је Јован Ристић имао двојицу помоћника који су руководили радом обавештајних агената у периоду од 1868. до 1872. умногоме подсећа на прилике из периода 1849–1850, кад су те дужности обављали Гарашанинови сарадници Тома Ковачевић и Матија Бан.[14]

Иако је на почетку свог новог ангажмана у обавештајној служби, по Ристићевом налогу и ради општих српских интереса, написао књазу Николи покајничко писмо којим се оправдавао, Нићифор Дучић је остао трајна сметња у односима Црне Горе и Србије. Књаз Никола га је доживљавао као личног непријатеља и замерао је свим српским владама што су га држале у служби. Са друге стране, Дучић није пропуштао ниједну прилику да ради против књаза Николе и интереса Црне Горе. Његово уверење је било да Србија треба да ради са Црном Гором не зато што би од ње било неке користи, већ зато да Црна Гора не би штетила интересима Србије.[15]

13 М. Јагодић, *нав. дело*, 440–442; Р. Јовановић, *Политички односи Црне Горе и Србије 1860–1878*, Цетиње, 1977, 154–162; АСАНУ, ИЗ, 15004/79, недатирана белешка Н. Дучића.

14 М. Јагодић, *нав. дело*, 406–417.

15 АСАНУ, Јован Ристић (=JP), 26/12/615, Н. Дучић Ј. Ристићу, 25. 9 / 7. 10. 1868, Београд; 13/1/5, Ј. Ристић И. Пламенцу, 10/22. 10. 1868, исто. Занимљиво је да су се Дучић и књаз Никола срели 1896, први пут након двадесет девет година, приликом посете црногорског владара Београду и том приликом, макар номинално, измирили, АСАНУ, ИЗ, 15004/68, заблешека Н. Дучића о аудијенцији код књаза Николе 16/28. 6. 1896. у Новом двору у Београду; С. Рајић, *нав. дело*, 219–220.

Јасно је да Дучић, оптерећен личним анимозитетом, није могао, а ни хтео, да допринесе побољшању односа Србије и Црне Горе. Ипак, ни Ристић ни његов наследник на месту министра спољних послова Јован Мариновић нису хтели 1873. да прихвате одвојене савете да смене Дучића ради покушаја успостављања добрих односа са Цетињем.[16] Засад није познато због чега су намесници баш њему поверили тако важно место, односно због чега су маргинализовали Атанасија Николића. Из неких писама се види да је Дучић умео да се слаткоречиво додворава Ристићу.[17] У 1867. години се, као агент у Дубровнику, исто тако препоручивао кнезу Михаилу.[18] Са Атанасијем Николићем, док је овај још радио у обавештајној служби, није био у добрим односима и није се устручавао да код Ристића суптилно дискредитује Николићеве способности.[19] Остаје неразјашњено да ли је Дучић, нашавши се у право време на правом месту, умео да искористи околности након Топчидерског атентата, као и чињеницу да је Атанасије Николић био човек старог режима, те се једноставно наметнуо као нови главни Ристићев помоћник у обавештајној служби или су постојали и неки други разлози за његово постављење,.

Мрежа агената коју је Нићифор Дучић преузео 1868. делимично и 1872. у целости била је, у основи, наслеђена из времена Илије Гарашанина. Током година се персонално мењала, а престала је да постоји отпуштањем последњег агента из службе 1877. године.[20] Агенти су живели у Славонском Броду, Мостару, Котору, Херцег Новом, Дрнишу, Загребу и Серезу. Дучићу и Николићу су извештаје писали у шифрама, а они су их дешифровали и достављали министру иностраних послова, односно намеснику Јовану Ристићу. Сваки извештај имао је и редни број. Овај начин дописивања установљен је још крајем пете деценије 19. века, кад је Илија Гарашанин формирао обавештајну службу.[21] Ристић је, међутим, ангажовао за рад у обавештајној делатности и људе који нису били подређени Дучићу, већ су деловали паралелно са његовим агентима, било самостално, било преко сопствених повереника.

16 АСАНУ, ЈР, 12/1/4, Стјепан Митров Љубиша Ј. Ристићу, 23. 5. 1873, Задар; 12/5/320, Јан Вацлик Ј. Мариновићу, 22. 10 / 3. 11. 1873, Београд.

17 АСАНУ, ЈР, 26/7/423, Н. Дучић Ј. Ристићу, 26. 6/8. 7. 1868, Београд; 26/7/439, исти истом, 11/23. 9. 1870, Београд; 26/12/646, исти истом, 20.10 / 1. 11. 1870, Београд.

18 М. Јагодић, *нав. дело*, 441.

19 АСАНУ, ЈР, 26/7/428, Н. Дучић Ј. Ристићу, 17/28. 2. 1870, Београд; 26/7/438, исти истом, 25. 8 / 6. 9. 1870, Београд.

20 М. Јагодић, *нав. дело*, 436, 453.

21 М. Јагодић, *нав. дело*, 409.

Осим што је руководио агентима, Нићифор Дучић је повремено и лично обављао дипломатско-обавештајне мисије за српску владу. Почетком 1869. Дучић се у Новом Саду сусрео са Светозаром Милетићем, предводником српских либерала у Угарској, који су посредством листа *Застава* и деловањем Уједињене омладине српске оспоравали спољну политику Србије. Намесништву су замерали недовољан ангажман на плану националног ослобођења, те су у том погледу предност давали Црној Гори и књазу Николи. Циљ Дучићеве мисије био је да покуша да изгласи неспоразуме и превазиђе разлике између Милетића и Намесништва по свим питањима. У извештају Ристићу, Дучић је мисију представио као успешну, иако се заправо мало тога променило у односу српских либерала из Угарске према политици Србије.[22]

Нићифор Дучић је у јесен 1869. пратио београдског митрополита Михаила на мисији у Русији. Посетили су Кијев и присуствовали свечаностима поводом јубилеја тамошње Духовне академије, а потом су отпутовали у Москву и Петроград. Састајали су се са бројним утицајним личностима, члановима словенофилских добротворних комитета, а на крају и са руским царем Александром II Романовим, министром спољних послова Александром Михајловичем Горчаковим и начелником Азијатическог департмана Министарства спољних послова Петром Николајевичем Стремоуховим, који је био надлежан, између осталог, и за Балкан. Дучић је о свему томе оставио исцрпну и важну белешку, из које се закључује да му је задатак био да саговорницима објасни и афирмише српску политику, као и да прикупи и пренесе Ристићу њихове ставове. О резултатима мисије претпостављеног је известио усмено, због чега наведена белешка додатно добија на важности.[23]

Са Светозаром Милетићем се Дучић поново састао у лето 1871. године, посетивши га у затвору у Вацу. Био је то још један корак ка превазилажењу разлика које су постојале између Српске народне слободоумне странке, односно странке српских либерала у Угарској, и српске владе. И

22 С. Рајић, *нав. дело*, 245–246; АСАНУ, ЈР, 13/1/69, Н. Дучић С. Милетићу, 25. 1 / 6. 2. 1869, Београд; *Светозар Милетић и Народна странка. Грађа 1860–1885, књига I 1860–1869*, прир. Н. Петровић, Сремски Карловци, 1968, док. бр. 265; *Политичка акција Србије*, док. бр. 206.

23 ДАС, МИД-БО, 1869, тц 1, признаница Н. Дучића на 100 # које је примио за пут у Русију, 15/27. 9. 1869, Београд; АСАНУ, ЈР, 26/12/633, Н. Дучић Ј. Ристићу, 26. 10 / 7. 11. 1869, Петроград; ИЗ, 15004/39, белешка Н. Дучића о разговорима са људима у Русији, фебруар (без дана) 1870, Београд.

овом приликом Дучић је био уверен да је био успешан, те да је убедио саговорника у исправност политике Београда.[24]

Коначно, Дучић се у јулу 1873. срео у Загребу са вођама Народне странке у Хрватској и Славонији Матијом Мразовићем и Фрањом Рачким. Пренео им је позитивно гледиште Јована Ристића на ревизију Хрватско-угарске нагодбе и политику њихове странке, а разговарали су и о питању Босне и Херцеговине, српско-хрватским односима, Источном питању и сл.[25]

Кад је 1875. избио устанак у Херцеговини и Босни, Дучић је желео да се прикључи борби. Пошто му је преко руског конзулата поручено да у Херцеговину може доћи само преко Цетиња, односно пошто се помири са кнезом Николом, у септембру је од Ристића тражио допуштење да се на челу неке чете прикључи устаницима у Босни. До тога, међутим, није дошло. Нићифор Дучић је учествовао у српско-турском рату 1876. као заповедник добровољачког одреда.[26]

Агенти у надлежности Нићифора Дучића и Атанасија Николића

Агент у Славонском Броду Стефан Богдановић и остала лица ангажована у Босни

Главни агент за Босну подређен Нићифору Дучићу био је гостионичар Стефан Богдановић, који је живео у Славонском Броду. Шифровано име било му је Фрањо Завидовић, а шифра града била је Маглај. Његов отац Христифор (Риста) Богдановић почео је да ради као српски агент још 1848, а Стефан га је 1862. године наследио и у гостионици и у обавештајној служби.[27] Богдановић је имао петорицу повереника током целог обрађеног периода. Слали су му извештаје и преко њега примали плату од Србије. У Босанском (Турском) Броду то је био прота Стеван Јелић, закључно са јулом 1875. године. У Сарајеву је имао двојицу повереника чији идентитети нису познати; први је у платним списковима означаван као „сарајевски кореспондент" и примао је плату закључно са јулом 1876; други је у платним списковима означаван као

24 С. Рајић, *нав. дело,* 250; *Светозар Милетић и Народна странка. Грађа 1860–1885, књига II 1870–1875*, прир. Н. Петровић, Сремски Карловци, 1969, док. бр. 378.

25 *Светозар Милетић и Народна странка. Грађа 1860–1885, књига II 1870–1875*, док. бр. 530.

26 АСАНУ, ЈР, 26/12/694, Н. Дучић Ј. Ристићу, 30. 8 / 11. 9. 1875, Београд; 26/12/681, исти истом, 4/16. 9. 1875, исто; 26/12/798, исти истом, 5/17. 5. 1876, Ужице.

27 М. Јагодић, *нав. дело*, 411, 435–436; В. Војводић, *Тајни рад Србије на ослобођењу Босне и Херцеговине (1868–1872)*, у: исти, *У духу Гарашанинових идеја*, 37; АСАНУ, ИЗ 14556 (Заоставштина Драгослава Страњаковића), други део, 1466, Биографија Христифора Богдановића.

„сарајевски известитељ" и примао је плату закључно са јулом 1875. године. Кратко, од априла до краја јуна 1868, у Сарајеву је радио калуђер и учитељ Теофил Петрановић, под псеудонимом Ненад Божидаревић. Петрановић је и у периоду 1866–1867. учествовао у раду српске обавештајне службе и у тадашњим припремама за устанак против турске власти. Касније је прешао на другу агентску дужност у Далмацији. Коначно, у Сарајеву је за српску обавештајну службу радио и Клемент Божић (шифровано име Милорадовић), Хрват, чиновник тамошњег конзулата Пруске, и то од априла 1868. закључно са јануаром 1869. године.[28]

Начелни задаци Стефана Богдановића били су следећи: 1) да бележи и обавештава српску владу о свим важнијим догађајима у Босни и Славонији; 2) да успоставља познанства и везе са значајним људима у Босни, те да преко њих шири наду у скоро ослобођење и уједињење са Србијом; 3) да преко истих људи сузбија све неповољне гласове о Србији и њеном владару, уколико би се јавили; 4) да пази на све аустроугарске кораке на граници Босне и 5) да шаље двапут месечно извештаје, адресиране на одређену кућу у Земуну, а унутра адресиране на лажно име Милован Војиновић.[29]

Нићифор Дучић је агентске извештаје примао и прослеђивао најпре намеснику Јовану Ристићу, а по укидању Намесништва министру спољних послова. Нисмо пронашли ниједан извештај Стефана Богдановића из 1868. и 1869. године. Знамо толико да је Дучић, убрзо по преузимању дужности, пренео Ристићу Богдановићеву молбу да му се пошаљу инструкције о ставу Србије према Хрватима, како би их он саопштио Клементу Божићу у Сарајеву.[30] Током 1870. године он је писао о страху који је завладао међу српским националним радницима у Босни након хапшења српских агената у Херцеговини браће Серафима и Јована Перовића и Гавра Вучковића из Босанске Крајине, о појави хајдучије и генерално о турском зулуму. У писмима је скретао пажњу српској влади на погодност тренутка за покретање оружане акције у Босни у контексту рата између Пруске и Француске, као и на потребу да се владика сарајевски Дионисије, као тегобан Србима попут турске власти, уклони из Босне.[31] У извештајима из 1871. године Бог-

28 М. Јагодић, *нав. дело*, 437; В. Војводић, *Атанасија Николића, Опис радње*, 317, напомена 92; *Политичка акција Србије*, док. бр. 76, напомена 4, док. бр. 199; квартални платни спискови агената у: ДАС, МИД-БО, 1868, тц 3, 1869, тц 1; 1870, тц 2; 1871, тц 1; 1872, тц 1; 1874, тц 1; 1875, тц „признанице"; 1876, тц 1.

29 АСАНУ, ИЗ 15004/37, Н. Дучић Ј. Мариновићу, Упутства у изводу повјереницима српске владе ван Србије, 20. 11 / 2. 12. 1873, Београд.

30 АСАНУ, ЈР, 26/7/417, Н. Дучић Ј. Ристићу, 12/24. 10. 1868, Београд.

31 АСАНУ, ЈР, 12/5/296, Ф. Завидовић (С. Богдановић) господину (Н. Дучићу), бр. 74, 12/24. 6. 1870, Маглај (Славонски Брод); 12/5/297, исти истом, бр. 75, 5/17. 7. 1870,

дановић је писао највише о владици Дионисију, као и о убиству иностраних железничких инжењера у Приједору које су усмртили босански муслимани, незадовољни радовима на трасирању пруге. Осим тога, упозоравао је српску владу на кобне последице по српске националне интересе због прекомерног исељавања Срба из Босне у Аустрију, уз опаску да „Шокци не беже".[32] Наредне године је јављао о зулуму и репресији власти,[33] а 1873. о српској црквено-школској скупштини у оквиру Сарајевске епархије, верском фанатизму босанских муслимана, усмереном против Србије и Црне Горе, о бекству Васе Видовића и других српских трговаца из Старе Градишке у Аустроугарску и њиховом обраћању тамошњим властима за помоћ, као и о препрекама које су власти чиниле приликом кретања људи кроз Босну.[34] За 1874. годину нам нису били на располагању агентски извештаји. Пошто је избио устанак у Босни 1875, Богдановић је у августу дошао у Београд, где се састао са Нићифором Дучићем. Том приликом је предао свом надређеном списак потреба у оружју, муницији и новцу за Дервентску казу. Дучић је разговор сумирао констатацијом да се без помоћи из Србије ништа неће постићи, те да је нужно да се у Београду сачини неки план. Отуда се закључује да он, па стога ни њему подређени агенти, нису припремали устанак.[35] Богдановић је касније постао члан одбора за помоћ устанку у Славонском Броду. Саставио је и „Правило за босанске усташе у Вучијаку 1875/6 године".[36] Током 1876. године детаљно је јављао о стању устанка у Босни, а превасходно у својој близини, на Вучијаку и Мотајици, али и о свим другим догађајима битним за српску владу и војску. У јесен 1876. турске уходе

исто; 12/5/299, исти истом, бр. 76, 9/21. 7. 1870, исто; 12/4/133, исти истом, бр. 83, 8/20. 10. 1870, исто.

32 АСАНУ, ЈР, 12/4/146, Ф. Завидовић (С. Богдановић) господину (Н. Дучићу), бр. 7, 8/20. 3. 1871, Маглај (Славонски Брод); 12/4/148, исти истом, бр. 6 (овако стоји у оригиналу), 16/28. 3. 1871, исто; 12/4/150, исти истом, бр. 8, 8/20. 4. 1871, исто; 12/4/151, исти истом, бр. 9, 14/26. 4. 1871, исто; 12/4/154, исти истом, бр. 16, 5/17. 6. 1871, исто; 12/4/155, исти истом, без броја, 2/14. 7. 1871, исто.

33 АСАНУ, ЈР, 12/4/214, Ф. Завидовић (С. Богдановић) господину (Н. Дучићу), бр. 21, 12/24. 8. 1872, Маглај (Славонски Брод).

34 АСАНУ, ЈР, 12/4/211, Ф. Завидовић (С. Богдановић) господину (Н. Дучићу), бр. 6, 7/19. 3. 1873, Маглај (Славонски Брод); 12/4/208, исти истом, бр. 15, 9/21. 6. 1873, исто; 12/4/216, исти истом, бр. 18, 4/16. 8. 1873, исто; 12/4/217, исти истом, бр. 19, 16/28. 8. 1873, исто; 12/4/221, исти истом, бр. 24, 5/17. 10. 1873, исто.

35 АСАНУ, ЈР, 26/12/692, Н. Дучић Ј. Ристићу, 21. 8 / 2. 9. 1875, Београд; 26/12/844, С. Богдановић, недатиран списак потреба за Дервенстку казу.

36 Р. Љушић, *Споменица и прошеније Стеве Богдановића*, Зборник за историју Босне и Херцеговине 2 (1997), 222–223, 229–233.

денунцирале су га аустроугарским властима као српског повереника, али га нису гониле.[37] У децембру 1876. године послао је генералу Ранку Алимпићу обавештајне податке о држању аустроугарске војске према Босни, а Дучићу је скренуо пажњу на непријатељску агитацију босанских фратара против Срба и Србије.[38] Последњи Богдановићев извештај који нам је био на располагању је из јануара 1877. и у њему је писао о устанку и општим приликама у Босни.[39] Убрзо потом, 10. марта 1877, министар спољних послова Србије прекинуо је сарадњу са Стефаном Бодановићем због недостатка финансијских средстава „до бољих времена", како је речено у пропратном акту.[40] Богдановић је био последњи агент обавештајне службе наслеђене од Илије Гарашанина, која је на овај начин престала да постоји. Богдановићеви извештаји су опширни, садржајни и аналитични. Из њих се види да их је писао добро обавештен и озбиљан човек, те нема сумње да су могли да буду корисни властима у Београду.

За деловање у Босни био је током 1869. и 1870. задужен извесни Никола Ника Павловић (шифровано име Патерно). У јуну 1869. боравио је у Београду, срео се и разговарао са Дучићем, који га је препоручио Ристићу као вештог језуиту који би могао да буде користан за српску обавештајну службу. Испрва је био настањен у Босанском Броду, одакле је путовао у Бањалуку ради неког обавештајног посла. Већ у октобру 1869. морао је да се исели из Турске и прешао је у Славонски Брод. Отуда је 1870. слао у Београд неколико извештаја, написаних трговачком шифром. По свему судећи, радио је на своју руку на припреми за устанак у Босанској Крајини. Био је веома разочаран кад је у јуну 1870. морао да обустави своје деловање по наредби из Београда. Стефан Богдановић је 1870. извештавао о

37 ДАС, МИД-ПО, 1876, ролне микрофилма 34 и 35, Б/2, Ф. Завидовић (С. Богдановић) господину, бр. 6, 9/21. 4. 1876, Маглај (Славонски Брод); исти истом бр. 7, 5/17. 5. 1876, исто; исти истом бр. 8, 10/22. 5. 1876, исто; исти истом бр. 9, 14/26. 5. 1876, исто; исти истом бр. 10, 6/18. 6. 1876, исто; исти истом бр. 11, 9/21. 6. 1876, исто; исти истом, бр. 12, 14/26. 6. 1876, исто; исти истом бр. 14, 3/15. 7. 1876, исто; исти истом бр. 15, 7/19. 7. 1876, исто; исти истом бр. 16, 15/27. 7. 1876, исто; исти истом бр. 17, 12/24. 8. 1876, исто; исти истом, бр. 18, 7/19. 9. 1876, исто; исти истом, бр. 21, 27. 9/.9. 10. 1876, исто; исти истом, бр. 22, 15/27. 10. 1876, исто; исти истом, бр. 23, 9/21. 10. 1876, исто; исти истом, бр. 24, 13/25. 10. 1876, исто.

38 Р. Љушић, *Споменица и прошење Стеве Богдановића*, 223; АСАНУ, ЈР, 12/3/559, Ф. Завидовић (С. Бодановић) господину (Н. Дучићу), бр. 26, 27. 11 / 9. 12. 1876, Маглај (Славонски Брод).

39 АСАНУ, ЈР, 12/3/560, Ф. Завидовић (С. Бодановић) господину (Н. Дучићу), бр. 1, 27. 8/20. 1. 1877, Маглај (Славонски Брод).

40 ДАС, МИД-БО, 1877, тц 5, Министар иностраних дела Ј. Ристић С. Богдановићу (Ф. Завидовићу), 26. 2 / 10. 3. 1877, Београд.

туркофилском држању Нике Павловића у Славонском Броду, назначивши да је био аустријски држављанин.[41] Павловић није био на платном списку диспозиционог фонда, изузев у 1872. години, кад је примао новац за издржавање у Београду.[42] Као што се види, још увек није сасвим јасно шта је тачно била Павловићева дужност, нити који су његови доприноси за српску обавештајну службу.[43]

Агент у Мостару Серафим Перовић и остала лица ангажована у Херцеговини

Агент у Мостару био је архимандрит Серафим Перовић (шифровано име Јозеф Антуновић), игуман оближњег манастира Житомислић, школски друг Нићифора Дучића током школовања у Београду. Почео је да ради за српску обавештајну службу током 1866. године. Илија Гарашанин се 1867. жалио да ретко шаље извештаје, те да није од велике користи. Перовић није примао новац из диспозиционог фонда, већ из средстава намењених за просветне циљеве, будући да је Србија новчано помагала школи у Житомислићу. У обавештајни посао увео је свог брата Јована, мостарског учитеља, као и Леонтија Радуловића, мостарског пароха, али је преписку са Нићифором Дучићем одржавао само он. У томе им је помагала руска дипломатска пошта између Мостара и Београда.[44]

Серафим Перовић је почетком 1869. радио на припреми устанка у Херцеговини. Није познато да ли је то радио по инструкцијама из Београда

41 В. Војводић, *Тајни рад Србије*, 42; АСАНУ, ЈР, 26/7/421, Н. Дучић Ј. Ристићу, 3/15. 6. 1869, Београд; 12/5/280, Н. Патерно (Н. Павловић) високоизбраној господи, 10/22. 7. 1869, Турски Брод; 12/5/362, исти истима, 15. 10. 1869, Славонски Брод; 26/7/486, исти истима, 19. 4. 1870, исто; 12/5/289, исти господину, 2/14. 5. 1870, Заваљ, аутограф, латиница; 12/5/295, исти истом, 11/23. 5. 1870, Бихаћ, аутограф, латиница; 12/5/298, исти господи, 14. 6. 1870, Славонски Брод; 12/5/296, Ф. Завидовић (С. Богдановић) господину (Н. Дучићу), бр. 74, 12/30. 6. 1870, Маглај (Славонски Брод); 26/7/439, Н. Дучић Ј. Ристићу, 11/23. 9. 1870, Београд.

42 ДАС, МИД-БО, 1872, тц 1.

43 Постоје две доставе из 1875. којима се Ника Павловић денунцира као аустријски и турски шпијун, који је открио аустроугарским властима лађу која је превозила оружје из Србије за српске устанике у Босанској Крајини и коју су аустроугарске власти на Сави, по турском захтеву, зауставиле и запленили, АСАНУ, ИЗ, 14556, први део, 359, Милан Миланович начелнику полиције у Београду, без датума, Славонски Брод; 360, Георги Куковић Васи Тоскићу у Београду, без места и датума.

44 М. Јагодић, *нав. дело*, 443–444; В. Војводић, *Три Гарашанинова повереника за политички рад у Херцеговини*, у: исти, *У духу Гарашаниових идеја*, 232–237; ДАС, МИД-БО, 1868, тц 3, Признаница А. Николића на 250 # да их достави Антуновићу у Мостар, 15/27. 2. 1868.

или на своју руку. Грчка и Турска су крајем 1868. и почетком 1869. године биле на ивици рата због устанка на Криту, који је започео 1866. године, тако да се чинило да би то могла да буде згодна прилика за ослобођење Срба од турске власти. Перовић је чак оптимистично извештавао да је у Мостарској кази, мада не и другде у Херцеговини, постигнута сагласност припадника све три вере за отпочињање борбе. Пошто су велике силе нашле дипломатско решење за грчко-турски спор, Дучић је, по Ристићевом налогу, у јуну 1869. наредио Перовићу да обустави све припремне радње, да људе смирује, те да настави да код њих одржава веру у Србију. Истовремено му је скренуо пажњу на потребу сузбијања утицаја књаза Николе и наредио да паралише рад неких ускока, који су тада прешли из Црне Горе у Херцеговину.[45]

Делатност Серафима Перовића и његових сарадника није промакла турским властима, које су 1869. пратиле српске субверзивне активности у Босанском вилајету, у чему су им помагали тамошњи аустроугарски конзули. Браћа Перовићи, парох Леонтије Радуловић и мостарски трговац Јефто Бјелобрк, њихов сарадник, ухапшени су у фебруару 1870. године. Приликом претреса у манастиру Житомислић, власти су пронашле део компромитујуће преписке са Београдом. Осим њих, том приликом су ухапшени и остали истакнути Срби широм Босне и Херцеговине, међу којима је био и Гавро Вучковић из Бихаћа, повезан са српском обавештајном службом. Међу српским учитељима и свима који су били на неки начин ангажовани у националној делатности завладао је страх. Ухапшени Мостарци су најпре држани око годину дана у затвору у Сарајеву, а 1871. године су преко Цариграда, Акре и Триполија, послати на издржавање казне у Фезан, на ободу Либијске пустиње. Тамо су остали до почетка фебруара 1876, кад су помиловани и ослобођени. Током заточеништва у Фезану, српска влада им је слала редовну новчану помоћ, што им је омогућило да преживе. У мају 1876. стигли су у Дубровник, а отуда су прешли у Црну Гору и учествовали у Херцеговачком устанку.[46]

45 В. Војводић, *Три Гарашанинова повереника*, 237-238; АСАНУ, ЈР, 26/7/478, Ј. Антуновић (С. Перовић) Н. Дучићу, 18/30. 5. 1869, Мостар; 26/7/479, исти истом, 25. 5/6. 6. 1869, исто; 26/7/421, Н. Дучић Ј. Ристићу, 3/15. 6. 1869, Београд; 26/7/423, исти истом, 26. 6 / 8. 7. 1869, исто; 26/7/482, М. Војиновић (Н. Дучић) С. Перовићу, бр. 6, 15/27. 6. 1869, исто.

46 В. Војводић, *Три Гарашанинова повереника*, 238–247; С. Рајић, *нав. дело*, 147–148; АСАНУ, ЈР, 17/1/2, спис *Аустријска политика у Босни*, Ђурђевдан 1869; 9/5/228, С. Косановић, Ф. Петровић, Ф. Шпадијер Намесништву, 6/18. 3. 1870, Сарајево; 26/7/428, Н. Дучић Ј. Ристићу, 17. 2 / 1. 3. 1870, Београд; 17/5/176, С. Перовић, Л. Радуловић, Ј. Перовић Вашем благородију, 20. 5 / 1. 6. 1871, Кар Траболос, у затвору; 17/5/177, С. Перовић архипастиру (митрополиту Михаилу), 17/29. 12. 1871, Фезан; ДАС, МИД-БО, 1870, тц 2, учитељ школе у Житомислићу С. Војиновић намесницима, 8/20. 8.

Као део напора Србије да оствари непосредни утицај у источној Херцеговини, мимо Црне Горе, од јула 1866. редовно су из диспозиционог фонда плаћани војводе Лука Петковић, Спаса Асановић и Дамјан Паријез, а од октобра 1867. и војвода и свештеник Богдан Зимоњић. Дамјан Паријез је умро 1869. године, а остала тројица су примали новац од Србије закључно са октобром 1875. године. Нису били агенти у правом смислу те речи, односно нису слали редовне извештаје обавештајне садржине, нити су имали псеудониме. Испрва је њихов задатак био да припреме устанак у том делу Херцеговине и вежу га за Србију кад отпочне. Пошто је 1867. акција одложена до боље прилике, њихови задаци били су: 1) да Херцеговце, посебно оне око Црне Горе, обавештавају о добрим намерама и припреми српске владе за ослобођење српског народа од турске власти и за уједињење Босне, Херцеговине и Старе Србије са Србијом и 2) да нипошто не започињу буну у Херцеговини, те да настоје да је ни други не отпочну док им српска влада не да знак. Другим речима, требало је да вежу источну Херцеговину за Србију и да тамо сузбијају утицај Црне Горе.[47] И поред тога што нису обављали обавештајне послове, Богдан Зимоњић и Лука Петковић су ипак 1870. јавили Дучићу о наводним сплеткама Цетиња око организације буне у Херцеговини.[48] Њих двојица су 1871. у Србију послали истакнутог Херцеговца из Невесиња Алексу Јакшића, који је побегао почетком те године у Црну Гору са више десетина других људи како би избегао хапшење, да јави о намери књаза Николе да пошаље свог изасланика Пека Павловића да изазове буну у Херцеговини, уколико би буна у Албанаца око Скадра, која је била у току, потрајала. Јакшића су у Београду примили Дучић и намесници Ристић и Блазнавац, али је Дучић према њему био неповерљив. Држао је да можда ради за политичке противнике Намесништва, присталице Уједињене омладине српске и Црне Горе – Ђоку Влајковића, свештеника Петра Матановића и бившег управника Бањалучке богословије Васу Пелагића. Због тога, и генерално ради испитивања прилика у источној Херцеговини,

1870, Београд; 1874, тц 1, признаница Н. Дучића на 30 # ради доставе херцеговачким заточеницима у Фезану, 26. 5 / 7. 6. 1874, Београд; квартални платни списак за плате агентима, саставио Н. Дучић, 1/13. 11. 1874, Београд; 1875, тц признанице, квартални платни списак за плате агентима, саставио Н. Дучић, 17/29. 5. 1875, Београд; 1876, тц 1, решење министра иностраних дела Ђ. Павловића, 10/22. 2. 1876.

47 М. Јагодић, *нав. дело*, 442–443; В. Војводић, *Атанасија Николића, Опис радње*, 313, напомена 81; квартални платни спискови агената у: ДАС, МИД-БО, 1868, тц 3, 1869, тц 1; 1870, тц 2; 1871, тц 1; 1872, тц 1; 1874, тц 1; 1875, тц „признанице"; АСАНУ, ИЗ 15004/37, Н. Дучић Ј. Мариновићу, Упутства у изводу повереницима српске владе ван Србије, 20. 11 / 2. 12. 1873, Београд; АСАНУ, ЈР, 26/7/433, Н. Дучић Ј. Ристићу, 9/21. 5. 1870, Београд.

48 АСАНУ, ЈР, 26/7/437, Н. Дучић Ј. Ристићу, 23. 6 / 5. 7. 1870, Београд.

тамо је у лето 1871. послат Стефан Зимоњић, поднаредник у српској војсци и син попа Богдана Зимоњића. Формално, путовао је да би се видео с оцем. По повратку у Београд, Стефан Зимоњић је јавио да су Јакшића послали његов отац и Лука Петковић. Осим тога, известио је да би се Херцеговци побунили ако би сама Црна Гора заратила, и то, како су му рекли, из страха од црногорске освете, те да не трпе зулум од Турака, али да су им дажбине тешке.[49] Алекса Јакшић је почетком 1872. поново долазио у Београд, и то са познатим херцеговачким хајдуком Стојаном Ковачевићем. По повратку у завичај, Ковачевића су Турци ухапсили, како се сумњало због издаје, по налогу са Цетиња. Веровало се да је то била књажева освета због посете Србији. Било како било, Алекса Јакшић, премда није био на сталном платном списку диспозиционог фонда, учинио је 1873. године обавештајну услугу Србији. У договору са Луком Петковићем, тајно је преписао и проследио у Београд по Ристићевом агенту Ники Окану, о коме ће више речи бити касније, писмо које су херцеговачки главари, међу осталима и Богдан Зимоњић и наведена двојица, упутили књазу Николи преко црногорског војводе Маша Врбице. Тим актом су га обавештавали о намери да ускоро подигну буну, те су га питали за став Црне Горе.[50] Пошто овај акт очигледно одудара од инструкција које су имали српски повереници у источној Херцеговини, његова позадина остаје нејасна. Алекса Јакшић је касније отишао у Русију, а у мају 1875. се вратио у домовину преко Србије, где је примио новчану помоћ.[51]

Нићифор Дучић је у Херцеговини одржавао још везу са главаром из Бањана Петром Бабићем, премда овај, као ни Алекса Јакшић, није био српски

49 АСАНУ, ЈР, 12/4/238, Ш. Мартиновић (М. Комненовић), без броја, 10. 2. 1871, Херцег Нови; 12/3/58, Н. Окан Ј. Ристићу, 31. 7 / 12. 8. 1871, Београд; 26/7/447, Н. Дучић Ј. Ристићу, 2/14. 8. 1871, исто; 26/7/448, исти истом, 22. 8/2. 9. 1871, исто; 13/1/21, С. Зимоњић, Извештај, октобар (без дана) 1871; 26/7/452, Н. Дучић Ј. Ристићу, 10/22. 11. 1871, Београд; 26/7/453, исти истом, 11/23. 11. 1871, исто; ДАС, МИД-БО, 1871, тц 1, налог заступника министра иностраних дела Д. Матића да се изда 40 # Алекси Јакшићу, 11/23. 8. 1871, Београд; налог истог да се изда 15 # поднареднику Стефану Зимоњићу ради пута у Херцеговину, 23. 8 / 4. 9. 1871, Београд.

50 АСАНУ, ЈР, 13/1/11, А. Јакшић М. Љубибратићу, 19. 4 / 1. 5. 1872, Дубровник; 13/1/28, Херцеговачки главари војводи Машу Врбици, 28. 4 / 10. 5. 1873, Цетиње; 13/1/29, непознати (Н. Окан) непознатом (Ј. Ристићу), 2/14. 5. 1873, Котор; 13/1/30, Н. Окан зету (начелнику у Министарству унутрашњих дела Србије Радојици Шарчевићу), 8/20. 5. 1873, Херцег Нови; 13/1/32, херцеговачки главари књазу Николи, без датума и места, концепт или препис; ДАС, МИД-БО, 1871, тц 1, признаница Н. Дучића на 10 # које је примио ради достављања херцеговачком харамбаши Стојану Ковачевићу, 8/20. 5. 1871, Београд.

51 ДАС, МИД-БО, 1875, тц признанице, А. Јакшић кнезу Милану Обреновићу, 2/14. 5. 1875, Београд.

агент, нити је примао редовно новац из диспозиционог фонда. Србија је, на молбу бањанских главара коју је 1870. године донео у Београд наведени Бабић, интервенисала на Порти против намере локалних турских власти да на територији тог племена подигну караулу. Наредне године је, такође по Бабићу, у Бањане послата помоћ за издржавање учитеља у тамошњој школи, а одређен им је и учитељ. По Ристићевом одобрењу, Дучић је овим путем настојао да истисне црногорски утицај из овог херцеговачког племена. Бањани на крају нису смели да приме учитеља из Србије, бојећи се реакције књаза Николе.[52]

Кад је реч о раду српске обавештајне службе у Херцеговини у овом периоду, постоји једна личност коју засад није могуће објаснити. Србија је у континуитету од 1862. до 1867. године имала сталног агента у Дубровнику. Он се 1863. и 1867. јављао под именом Андрија Јаношевић (за године 1864, 1865. и 1866. нисмо пронашли изворе који би открили његово име), али није јасно да ли се ради о правом имену или о псеудониму.[53] У септембру 1875. Андрија Јаношевић је доставио обавештајни извештај о догађајима везаним за устанак у Херцеговини.[54] У архиви Благајничког одељења Министарства иностраних дела, међутим, нема трага који би указивао на исплате агенту у Дубровнику. Према томе, поновна појава Јаношевића остаје неразјашњена.

Из Херцеговине је крајем 1869. у Србију пребегао фратар Грга Шкарић из манастира Широки Бријег код Мостара. Залагао се за сарадњу са босанскохерцеговачким римокатолицима, које је сматрао и називао Србима, те за њихово повезивање са Србијом. Због тога се нашао под притиском својих црквених старешина и, да би избегао хапшење, пребегао је у Србију. Ту га је први примио Ристићев повереник Нико Окан, који га је спровео Дучићу. Због неповерења у фратре и римокатолике уопште, ни Окан ни Дучић нису били склони да Шкарића уведу у обавештајну службу као агента. Шкарић је намесницима представио свој план о утицају на римокатолике у Босни и Херцеговини у смислу њихове српске националне интеграције. Нису познати извори који би указали да је његов план прихваћен, нити да је ишта по њему урађено. Из пропагандних и превентивних разлога задржан је у Београду,

52 АСАНУ, ЈР, 26/12/643, Н. Дучић Ј. Ристићу, 18/30. 9. 1870, Београд; 26/7/645, исти истом, 9/21. 10. 1870, исто; 26/7/442, исти истом, 13/25. 3. 1871, исто; 26/7/443, исти истом, 18/31. 3. 1871, исто; 13/1/21, С. Зимоњић, Извештај, октобар (без дана) 1871; 26/7/452, Н. Дучић Ј. Ристићу, 10/22. 11. 1871, Београд; 26/7/453, исти истом, 11/23. 11. 1871, исто; ДАС, МИД-БО, 1871, тц 1, налог заступника министра иностраних дела Д. Матића да се изда 15 # Петру Бабићу, 8/20. 7. 1871, Београд.

53 М. Јагодић, *нав. дело*, 438–440.

54 АСАНУ, ЈР, 25/13/379, А, Јаношевић високоблагородном господину, 12. 9. 1875, Дубровник.

где је живео три године (1870–1872) и примао редовно месечно издржавање из диспозиционог фонда, иако се Дучић жалио да живи распусно и недостојно свог позива. Након тога његово име нестаје из расположивих извора. Шкарићу нису повераване никакве дужности, али му је 1870, на његов захтев и уз претходну Дучићеву сагласност, одобрено да се у Трсту састане са римокатоличким великодостојницима свог монашког реда из Босне и Херцеговине. Пренели су му своја гледишта о учешћу римокатолика у борби за ослобођење од турске власти, као и о њиховом положају у будућој увећаној Србији. Није познато да је Шкарић добио ма какве инструкције у Београду, тако да се закључује да је имао задатак само да прими и пренесе поруку својих саговорника. Такође нема података о неком другом, условно говорећи, обавештајном послу који је Грга Шкарић обављао за Србију.[55]

Агент у Котору Ђорђе Срдић

Пре него што је у децембру 1867. напустио Дубровник, Нићифор Дучић је у Котору пронашао погодно лице за тамошњег агента. То је био Ђорђе Срдић (шифровано име Федерико Скарда), родом из Скрадина у Далмацији, писар Которске општине, а током пете деценије 19. века учитељ у Црној Гори, писар и повереник митрополита Петра II Петровића Његоша. Свакако да је то била особа којој тајни политички послови нису били непознати.[56] Био је један од оних којима је 1867. са херцегновске поште у Котор упућен поменути проглас против књаза Николе, чије је ауторство приписивано Нићифору Дучићу.[57] Срдић је радио за српску обавештајну службу од марта 1868. закључно са августом 1874. године.[58] Његови начелни задаци су били:

55 В. Војводић, *Тајни рад Србије*, 102–109; Г. Јакшић, *Припрема једне политичке и духовне револуције у Херцеговини (план фра Грге Шкарића из 1869)*, у: исти, *Из новије српске историје. Абдикација краља Милана и друге расправе*, Београд, 1953, 64–69; АСАНУ, ЈР, 12/5/282, Н. Окан Ј. Ристићу, 24. 11 / 6. 12. 1869, Београд; 26/7/431, Н. Дучић Ј. Ристићу, 24. 3 / 5. 4. 1870, Београд; 26/7/434, исти истом, 11/23. 5. 1870, исто; месечне признанице на примљено издржавање ДАС, МИД-БО, 1870, тц 2, 1871, тц 1, 1872 тц 1; 1869, тц 1, налог заступника министра иностраних дела Д. Матића да се изда фра Грги Шкарићу 20 #, 29. 12. 1869 / 10. 1. 1870, Београд; АСПЦ, ЗМИП, кутија 2, кошуљица 14, фра Грго Шкарић Намесништву, 11/23. 12. 1869, Београд и прилог План Грге Шкарића упућен Ј. Ристићу 10/22. 12. 1869, Београд.

56 М. Јагодић, *нав. дело*, 441; М. Пекић, *Скрадињанин Ђорђе Срдић – пријатељ и сарадник Његошев*, Друштвено-политичка мисао Његоша, ур. М. Марковић, Београд, 2006, 338–343.

57 Р. Јовановић, *нав. дело*, 155, напомена 124.

58 М. Јагодић, *нав. дело*, 441; квартални платни спискови агената у: ДАС, МИД-БО, 1868, тц 3; 1869, тц 1; 1870, тц 2; 1871, тц 1; 1872, тц 1; 1874, тц 1.

1) да јавља о свему важном што се дешава у Боки Которској и на Цетињу и какво расположење тамо влада, као и у Далмацији и Херцеговини, уколико је и то могао да дозна; 2) да пази и извештава ко од странаца иде на Цетиње и зашто, колико се задржава и какав је успех постигао у својој мисији; 3) да бележи и доставља извештаје о свим покретима турске, црногорске и аустроугарске војске за које дозна; 4) да међу народом распростире идеју ослобођења српског народа и уједињења са Србијом, не правећи разлику између православних, римокатолика и муслимана „српске народности"; 5) да одржава углед Србије и њеног владара међу народом и да га брани од свих напада, ма са које стране долазили и 6) да шаље двапут месечно извештаје на кућу Опујића у Трсту, а унутра адресиране на лажно име Милован Војиновић.[59]

Пронашли смо седамдесет три Срдићева извештаја. Сви су врло кратки и не много садржајни. Највећим делом се односе на Црну Гору и књаза Николу. Имајући у виду ставове Нићифора Дучића, не чуди што је баш те извештаје прослеђивао Ристићу. У складу са инструкцијама, Срдић је заиста марљиво бележио посете аустријских званичника и руског конзула из Дубровника Цетињу, као и кретања књажевих сарадника, посебно секретара Јована Сундечића, за кога се веровало да је крајње ненаклоњен Србији,[60] изван Црне Горе. Осим тога, јављао је и о снабдевању Црне Горе оружјем, ратним материјалом и намирницама морским путем преко Боке. Од појединачних догађаја везаних за Црну Гору, имали смо на располагању извештаје који се односе на спор са Турском око Великог и Малог Брда на граници племена Пипери и сукобе који су се тим поводом јављали 1871. и 1872, на крштење престолонаследника Данила и свечаност која је тим поводом уприличена на Цетињу 1871, о буни Албанаца у околини Скадра исте године и везама побуњеника са Црном Гором и о наводној предаји херцеговачког хајдука Стојана Ковачевића Турцима по наредби књаза Николе. Помно је пратио устанак у Кривошијама 1869. године. Покрети аустроугарских и турских трупа, генерално, нису измицали његовој пажњи.[61] Срдићеви извештаји су

59 АСАНУ, ИЗ 15004/37, Н. Дучић Ј. Мариновићу, Упутства у изводу повјереницима српске владе ван Србије, 20. 11 / 2. 12. 1873, Београд.

60 Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји*, 60–61.

61 АСАНУ, ЈР, 26/7/477, Скарда (Ђ. Срдић), бр. 19, 17. 5. 1869, Котор; 26/7/480, исти , бр. 20, 29. 5. 1869, исто; 12/5/278, исти, без броја, 3. 6. 1869, исто; 26/7/481, бр. 23, 7. 6. 1869, исто; 12/4/562, исти, бр. 38, 5. 10. 1869; 12/5/363, исти бр. 39, 12. 10. 1869; 26/7/485, исти, без броја, 7. 4. 1870, Котор; 12/5/291, исти, без броја, 7. 5. 1870, исто; 12/5/292, исти, без броја, 16. 5. 1870, исто; 12/5/294, исти, без броја, 30. 5. 1870, исто; 26/7/487, исти, без броја, 6. 6. 1870, исто; 12/4/130, исти, без броја, 24. 8. 1870, исто; 17/1/8, исти, бр. 24, септембар 1870. (без дана); 12/4/132, исти, бр. 27, 13. 10. 1870, Котор; 12/4/134, исти, бр. 29, 24. 10. 1870, исто; 12/4/135, исти, бр. 30, 26. 10. 1870, исто; 12/4/138, бр. 5

крајње непристрасни, без икакве примесе сугестивности у погледу појединих личности или догађаја. О себи није ништа говорио у актима која смо користили, осим што се једном 1872. жалио да је преоптерећен својим канцеларијским послом, те је предложио да иступи из јавне службе како би могао да се посвети само агентском раду, јасно, уз већу надокнаду из Србије.[62] Пошто му плата није била повећана, закључује се да овај предлог није био уважен. За сада остаје непознато због чега је престао да ради за обавештајну службу Србије 1874. године.

Агент у Херцег Новом Марко Комненовић

За српску обавештајну службу радио је непуних годину дана, од септембра 1870. до маја 1871, агент у Херцег Новом. То је био локални трговац Марко Комненовић (шифровано име Шимун Мартиновић), отац касније познатог градоначелника Херцег Новог и задужбинара Мирка Комненовића. У мају 1870. био је у Београду и разговарао са Дучићем. У септембру исте године га је Дучић примио за агента, уз опаску да се ради о српском патриоти. На основу фрагментарних извора се може закључити да је био задужен да извештава о дешавањима у Херцеговини, Црној Гори и Боки

(овако у оригиналу), 27. 11. 1870; 12/4/247, исти, бр. 2. 12. 1. 1871; 12/4/251, исти, бр. 3, 31. 1. 1871; 12/4/252, исти, бр. 7, 17. 3. 1871; 12/4/246, исти, бр. 1 (овако у оригиналу), 17. 6. 1871, Котор; 12/4/156, исти, без броја, 22. 6. 1871; 12/4/245, исти, без броја, 26. 6. 1871; 12/5/364, исти, без броја, 3. 7. 1871; 12/5/365, бр. 5, 6. 7. 1871; 12/5/366, исти, бр. 6, 19. 7. 1871; 12/4/244, исти, бр. 8, 30. 7. 1871; 12/4/239, исти, бр. 9, 10. 8. 1871; 12/5/367, исти, бр. 10, 14. 8. 1871; 12/5/368, бр. 11, 17. 8. 1871; 12/5/369, исти, бр. 12, 21. 8. 1871; 12/5/370, исти, бр. 13, 31. 8. 1871; 12/5/371, исти, бр. 14, 10. 9. 1871; 12/5/310, исти, бр. 15, 18. 9. 1871; 12/4/249, исти, бр. 17, 5. 10. 1871; 12/4/254, исти, бр. 18, без дана и месеца, 1871; 12/4/162, исти бр. 19, 6. 11. 1871, бр. 20, 12. 11. 1871; 12/4/163, исти, бр. 21, 20. 11. 1871; 12/4/165, исти, бр. 22, 4. 12. 1871, Котор; 12/4/257, исти, бр. 24, 25. 12. 1871; 12/4/167, исти, без броја, 5. 1. 1872, Котор; 12/4/170, исти, бр. 4, 5. 2. 1872, исто; 12/4/170, исти, бр. 5, 12. 2. 1872, исто; 12/4/171, исти, бр. 6, 26. 2. 1872, исто; 12/4/172, исти, бр. 7, 8. 3. 1872, исто; 12/4/173, исти, бр. 8, 18. 3. 1872, исто; 12/4/175, исти, бр. 9, 25. 3. 1872, исто; 12/4/176, исти, бр. 10, 27. 3. 1872, исти, бр. 11, 1. 4. 1872, исто; 12/4/178, исти, бр. 12, 15. 4. 1872, исто; 12/4/180, исти, бр. 15, 19. 5. 1872, исто; 12/4/181, бр. 16, исти, 28. 5. 1872, исто; 12/4/253, исти, два акта без броја и датума, 1872; 12/4/256, исти, бр. 21, 18. 7. 1872; 12/4/258, исти, бр. 25, 1. 8. 1872; 12/4/259, исти, бр. 26, 4. 8. 1872; 26/7/501, исти, бр. 27, 19. 8. 1872, Котор; 26/7/489, исти, бр. 28, 26. 8. 1872, исто; 26/7/491, бр. 29, 7. 9. 1872, исто; 26/7/492, исти, бр. 30, 14. 9. 1872; 26/7/493, исти, бр.31, 19. 9. 1872, Котор; 26/7/493, исти, бр. 32, 21. 9. 1872, исто; 26/7/494, исти, бр. 33, 28. 9. 1872, исто; 26/7/496, исти, бр. 34, 2. 10. 1872, исто; 12/7/446, исти, бр. 36, 16. 10. 1872; 12/4/193, исти, бр. 39, 3. 12. 1872, Котор; 12/4/201, исти, без броја, 11. 1. 1873, исто; 12/7/458, исти, бр. 2, 25. 1. 1873, исто; 12/4/205, исти, бр. 5, 23. 2. 1873; 12/4/220, исти, без броја, 22. 9. 1873.

62 АСАНУ, ЈР, 12/4/253, Ђ. Срдић, бр. 19, без датума, 1872.

Которској. Имали смо увид у два његова извештаја управо такве садржине. Између осталог, Комненовић је јавио о бекству Алексе Јакшића и осталих Херцеговаца у Црну Гору, као и то да су га у више наврата посећивали Лука Спасић и Алекса Јакшић.[63] Комненовић се почетком 1871. срео са Ристићевим повереником Ником Оканом у Херцег Новом. Према Окановом извештају из марта 1871, није повољно говорио о Нићифору Дучићу, нагласивши да он нема никакав стваран углед међу Херцеговцима, да га привидно симпатишу јер преко њега добијају новац од Србије, те да је сигурно Дучић писао својевремено прокламацију против књаза Николе. Комненовић је дао Окану препис те прокламације да га понесе намесницима. Упитно је колико су ови наводи Ристићевог повереника тачни, с обзиром на то да ни он није много ценио Нићифора Дучића или му је завидео на положају. У сваком случају, Дучић је у мају 1871. дао отказ Комненовићу, обавестивши о томе Ристића само једном реченицом.[64] Две године касније је као разлог отказа навео то што Марко Комненовић није умео да сачува тајну да је агент српске владе.[65] Да ли се радило заиста о некој Комненовићевој индискрецији или је Дучић дознао садржину наведеног Окановог извештаја Ристићу па се осветио херцегновском агенту, за сад није познато.

Агент у Дрнишу Теофил Петрановић

Агент српске обавештајне службе у Дрнишу, у северној Далмацији, био је поменути учитељ у Сарајеву Теофил Петрановић (псеудоним Карло Антуновић). Петрановић је још средином 1868. размишљао да се из Сарајева пресели у Далмацију. Пошто је био сумњив властима, Сарајево је напустио у септембру 1869. и дошао у Београд. Преко Нике Окана је поднео опширан извештај о свом ранијем конспиративном раду у Босни, те је предложио да га ангажују као агента у северној Далмацији, где би могао да ради на очувању српског националног идентитета становништва од хрватизације, којој је, по његовој оцени, било изложено. Из неког разлога је, очигледно, поку-

63 Н. Рашо, Г. Комар, *Мирко Комненовић*, Српски биографски речник 5, Кв–Мао, гл. ур. Ч. Попов, Нови Сад, 2011, 190; АСАНУ, ЈР, 26/12/636, Н. Дучић Ј. Ристићу, 11/23. 5. 1870, Београд; 26/7/438, исти истом, 25. 8 / 6. 9. 1870, исто; 12/4/250, Ш. Мартиновић (М. Комненовић), без броја, 25. 10/6. 11. 1870, Херцег Нови; 12/4/238, исти, без броја, 10/22. 2. 1871; ДАС, МИД-БО, 1870, тц 2, налог заступника министра иностраних дела Д. Матића да се издаје месечно 10 # новом агенту у Херцег Новом преко Н. Дучића, 30. 8 / 11. 9. 1870; квартални платни спискови агената у 1870, тц 2; 1871, тц 1.

64 АСАНУ, ЈР, 12/3/557, Н. Окан Ј. Ристићу, 25. 2 / 9. 3. 1871, Београд; 26/7/444, Н. Дучић Ј. Ристићу, 6/18. 5. 1871, Београд.

65 АСАНУ, ИЗ 15004/37, Н. Дучић Ј. Мариновићу, Упутства у изводу повереницима српске владе ван Србије, 20. 11 / 2. 12. 1873, Београд.

шао да допре до Ристића и до ангажмана заобилазећи Нићидфора Дучића. Нико Окан је препоручио намеснику да постави Теофила Петрановића за агента негде у Далмацији, одакле би могао да утиче на догађаје, у случају устанка, у Ливањској кази у Босни, али мимо Дучића. Саветовао је Ристићу да се непосредно договори са будућим агентом у Далмацији. Ристић није прихватио такав предлог. Будући да је имао поверења у Дучића, проследио му је Петрановићев извештај и тражио је од Дучића мишљење о будућем Петрановићевом ангажовању. Нићифор Дучић је препоручио да га постави као агента у Книну, али само под условом да ради по упутствима које добије из Београда и да га претходно посети како би му Дучић указао на неке грешке које је раније чинио у Босни. Договор је на крају постигнут и Петрановић је у марту 1870. примио прву плату као српски агент у Далмацији, премда је и даље боравио у Београду. У Далмацију је отишао тек у новембру 1870. и настанио се у Дрнишу. Агентску плату примао је закључно са јулом 1874. године.[66] Задужења су му била следећа: 1) да обавештава народ у Далмацији о доброј намери и спреми српске владе за ослобођење и уједињење српског народа; 2) да упознаје народне прваке и спрема их за устанак кад српска влада то наложи; 3) да пази на аустријске кораке на граници Далмације и Босне и Херцеговине, као и на то шта се са Цетиња предузима у Далмацији; 4) да о свему наведеном извештава Београд преко посредничке трговачке куће Опуића из Трста.[67]

Колико се може закључити на основу малобројних извора, Теофил Петрановић је у Дрнишу радио савесно и у складу са инструкцијама. У Книну је формирао одбор за помоћ устанку у Босни у јануару 1871. године. Његови чланови били су добростојећи трговци Пане и Широ Сабљићи, Александар Миле Катић и адвокат Ловро Монти. Њихов задатак био је да, кад дође време, обезбеде логистичку и другу помоћ српским устаницима у Босни, и то превасходно у Ливањској кази. У марту исте године је придобио за тај посао трговца Крсту Кулишића из Врлике, који је још од 1848. одржа-

66 В. Војводић, *Атанасија Николића, Опис радње*, 319, напомена 96; исти, *Тајни рад Србије*, 36, 38–39; Архив Српске православне цркве (=АСПЦ), Збирка Михаила И. Поповића (=ЗМИП), кутија 2, кошуљица 14, Т. Петрановић митрополиту Михаилу, 23. 8 / 4. 9. 1868, Сарајево; АСАНУ, 17/1/6, Богољуб (Теофил) Петрановић господину, 10/22. 12. 1869, Београд; 26/7484, Н. Окан високопоштованом господину (Ј. Ристићу), 11/23. 12. 1869, исто; 26/7/426, Н. Дучић Ј. Ристићу, 15/27. 12. 1869, исто; 26/7/645, исти истом, 9/21. 10. 1870, исто; ДАС, МИД-БО, 1870, тц 2, признаница Н. Дучића на 30 # на име тромесечне плате Т. Петрановићу, 13/25. 3. 1870, Београд; квартални платни спискови агената 1870, тц 2; 871, тц 1; 1872, тц 1; 1874, тц 1.

67 Појам устанак, који се помиње у инструкцијама, односи се на устанак у Босни против турске власти, који би Даматинци помогли. АСАНУ, ИЗ 15004/37, Н. Дучић Ј. Мариновићу, Упутства у изводу повјереницима српске владе ван Србије, 20. 11 / 2. 12. 1873, Београд.

вао повременe везе са српским обавештајцима, те трговца из Ливна Јову Скоблу, но овај је касније, исте године, као сумњив властима, морао да се пресели у Сплит.[68] Петрановић је у извештајима током 1871. и 1872 јављао о регрутацији у аустријски ландвер, великохрватском деловању посланика Далматинског сабора Косте Војновића, револуционарној агитацији присталице Уједињене омладине српске свештеника Петра Матановића по Далмацији и о другим мање важним стварима. У јануару 1872. је тражио да Ристић пошаље поуздану особу трговцу Ђорђу Бошковићу у Шибеник да му овај саопшти неку изузетно важну тајну, од значаја за решење Источног питања, а у септембру исте године је јавио да је Бошковић ту тајну доставио Ристићу. Није нам познато о чему је ту било речи. Нисмо имали на располагању Петрановићеве извештаје након 1872, једино знамо да је Нико Окан, који је путовао по Далмацији 1873, похвалио његов рад. Засад није познато ни зашто је и како прекинут Петрановићев агентски рад 1874, кад је престао да прима плату. Једнократно му је у јуну 1875. исплаћно 25 дуката цесарских преко Нићифора Дучића јер је на босанско-далматинској граници радио за српске циљеве.[69]

Агент у Загребу Илија Гутеша

Агент у Загребу био је трговац Илија Гутеша (шифровано име Едуардо Албини), и то од новембра 1868. закључно са октобром 1871. године. Гутеша је раније сарађивао са српским обавештајцем Антонијем Орешковићем, који је деловао под непосредном ингеренцијом Илије Гарашанина, те је због тога провео четири године (1863–1867) у аустријским затворима. Задаци су му били: 1) да ступа у везу са официрима у Војној граници и одржава њихову оданост Србији; 2) да приволи муслимане у Босанској крајини да сарађују са хришћанима против Османлија и 3) да јавља о приликама и догађајима у Војној граници и Хрватској и Славонији.[70]

68 В. Војводић, *Тајни рад Србије*, 55; АСАНУ, ЈР, 12/4/142, К. Антуновић (Т. Петрановић), 19. 1. 1871, Дрниш; 12/3/556, Н. Окан Ј. Ристићу, 23. 2 / 7. 3. 1871, Београд; 12/4/144, К. Антуновић (Т. Петрановић), 2. 3. 1871, Книн; 12/5/309, исти, 1. 9. 1871, Дрниш; 12/1/551, Јово Ерцег Скобла господину, 27. 11. 1871, Сплит; М. Јагодић, *нав. дело*, 407, 426, 428.

69 АСАНУ, ЈР, 12/4/152, К. Антуновић (Т. Петрановић), 16. 5. 1871, Дрниш; 12/4/166, исти, 31. 12. 1871, исто; 12/4/169, исти, 28. 1. 1872, исто; 12/4/177, исти, 17. 4. 1872, исто; 12/4/183, исти 3. 7. 1872, исто; 26/7/494, исти, 25. 9. 1872, исто; 12/7/446, исти, 10. 10. 1872, исто; 12/3/112, Н. Окан Ј. Ристићу, 23. 7 / 4. 8. 1873, Београд; ДАС, МИД-БО, 1875, тц признанице, признаница Н. Дучића на 25 # ради доставе Богољубу Петрановићу, 7/19. 6. 1875, Београд.

70 В. Крестић, *Гутеша Илија*, Српски биографски речник 2, В–Г, гл. ур. Ч. Попов, Нови Сад, 2006, 874; М. Јагодић, *нав. дело*, 449; *Политичка акција Србије*, док. бр. 199; квартални

На располагању смо имали само Гутешине извештаје из 1870. и 1871. године, који често нису уопште били датирани, па се време настанка одређује по садржини. Као што је наведено, био је подређен Атанасију Николићу. Гутешини извештаји из 1870. посвећени су његовим покушајима да придобије двојицу неименованих, наводно утицајних муслимана из Бихаћа за савез са Србијом, али највећим делом садрже општа места о приликама у Војној граници уочи најављеног развојачења. Извештаји из наредне године такође су посвећени укидању Војне границе и Раковичкој буни. Општа карактеристика Гутешиних извештаја које смо имали на располагању је да нису имали обавештајну вредност. Писао је уопштено, као за новине, тако да не чуди што је Атанасије Николић на крају последњег доступног Гутешиног извештаја резигнирано написао: „Жали Боже труд око рашифрирања."[71] Због таквих, суштински бескорисних извештаја, Гутеша је добио отказ. То му је и лично казао Нићифор Дучић почетком 1872, кад је бивши агент из Загреба посетио Београд у жељи да поднесе неке предлоге намесницима Блазнавцу и Ристићу. Правдао се да није смео да пише више и отвореније. Ипак, његова искрена оданост Српству уопште није довођена у питање.[72]

Агент у Серезу Стјепан Верковић

У Серезу је српски агент био Стјепан Верковић. Родом из Босне, учествовао је без много успеха у српској обавештајној делатности 1849–1850. у северној Албанији, а потом се трајно преселио у Серез, где се бавио трговином старинама. Приликом посете Србији 1855, са којом никад није прекидао везе, прешао је из римокатоличке у православну хришћанску веру. Кад је Илија Гарашанин 1862. обновио обавештајну службу у форми

платни спискови агената у: ДАС, МИД-БО, 1868, тц 3, 1869, тц 1; 1870, тц 2; 1871, тц 1.

71 АСАНУ, ЈР, 26/7/488, Е. Албини (И. Гутеша) Л. Грујићу (А. Николићу), 23. 7. 1870, Загреб; 12/5/383, исти истом, без датума и места (1870); 12/4/240, исти истом, бр. 45, исто; 12/4/241, исти истом, бр. 48, исто; 12/4/242, исти истом, бр. 50, исто; 12/4/213, исти истом, без броја и места (1871); 12/4/223, исти истом, бр. 46, исто; 12/4/224, исти истом, бр. 52, исто; 12/4/225, исти истом, бр. 53, исто; 12/4/226, исти истом, бр. 54, исто; 12/4/227, исти истом, бр. 55, исто; 12/4/228, исти истом, бр. 56, исто; 12/4/229, исти истом, бр. 57, исто; 12/4/230, исти истом, бр. 58, исто; 12/4/231, исти истом, бр. 59, исто; 12/4/232, исти истом, бр. 61, исто; 12/4/232, исти истом, бр. 62, исто; 12/4/231, исти истом, бр. 63, исто; 12/5/384, исти истом, бр. 62; 12/5/385, исти истом, бр. 64, без места и датума (1871); 12/4/231, исти истом, бр. 65, исто; 12/4/231, исти истом, бр. 66, исто; 12/4/231, исти истом, бр. 67, исто; 12/4/231, исти истом, бр. 69, исто.

72 АСАНУ, ЈР, 26/7/455, Н. Дучић Ј. Ристићу, 29. 12. 1871 / 10. 1. 1872, Београд; ИЗ 15004/37, Н. Дучић Ј. Мариновићу, Упутства у изводу повјереницима српске владе ван Србије, 20. 11 / 2. 12. 1873, Београд.

у којој је, у основи, постојала 1849–1855, Стјепан Верковић је прихватио понуђено место агента у Серезу (псеудоним Влашић). Последња плата коју је примио као српски агент била је за април 1876. године, након чега је са њим прекинута сарадња. Као што је наведено, био је најпре под ингеренцијом Атанасија Николића (1862–1872), а потом Нићифора Дучића (1872–1876). Испрва је имао инструкције да створи обавештајну мрежу на широком простору Повардарја и изведе припреме за устанак. Како тај циљ није могао да оствари, рејон његовог обавештајног рада сведен је након 1864. на простор источно од Вардара и јужно од Риле. Крајем 1866. из Београда му је наложено да делује помирљиво међу противницима и присталицама Цариградске патријаршије, у контексту бугарског црквеног питања, како се не би ослабили хришћански редови уочи очекиваног рата против Турске.[73] У периоду обрађеном у овом раду, Верковићеви начелни задаци били су следећи: 1) да извештава о значајнијим догађајима у Македонији; 2) да пази на све аспекте рада бугарских и грчких тајних комитета у тој области; 3) да обавештава „македонске Словене" о добрим намерама и припремама српске владе за ослобођење Словена на Балканском полуострву и да код њих ствара симпатије према Србији; 4) да успоставља познанства са људима на које би се могло поуздано ослонити у случају рата са Турском и 5) да двапут месечно шаље извештаје у писмимима адресираним на Лазара Грујића, а споља на др Јанка Шафарика, управника Народне библиотеке у Београду и Верковићевог старог пријатеља.[74]

На располагању смо имали педесет три извештаја Стјепана Верковића. Писао је о важним текућим догађајима, али је највише простора посветио бугарском питању. Из тога се закључује да је ово питање превасходно занимало Атанасија Николића, те је извештаје прослеђивао Јовану Ристићу. Словенско становништво у рејону свог рада, и уопште у Македонији, Верковић је сматрао Бугарима. Противно инструкцијама, све време је отворено био на њиховој страни у спору са Грцима и Патријаршијом. Одбацивао је могућност крајем 1868, у контексту затезања грчко-турских односа, да хришћани подигну устанак пре него што српска војска уђе у Македонију. У 1869. години је писао о томе како се код Бугара јавља мржња према Србима због наводне тежње Србије да асимилује Бугаре у Македонији, под чиме је подразумевао рад српских школа и учитеља у областима јужно од Шар-планине. Доста сугестивно је писао како је потребно да Србија, пре ослобођења, прихвати

73 М. Јагодић, *нав. дело*, 397, 404, 414–417, 444–445; Lj. Doklestić, *nav. delo*, 154–172; квартални платни спискови агената у: ДАС, МИД-БО, 1868, тц 3, 1869, тц 1; 1870, тц 2; 1871, тц 1; 1872, тц 1; 1874, тц 1; 1875, тц „признанице"; 1876, тц 1.

74 АСАНУ, ИЗ 15004/37, Н. Дучић Ј. Мариновићу, Упутства у изводу повјереницима српске владе ван Србије, 20. 11 / 2. 12. 1873, Београд.

принцип етнографског разграничења Срба и Бугара, као услов за остварење савезништва. Атанасије Николић му је оштро замерио што се постављао као бугарски заступник. Поновио му је инструкцију да делује као помирљиви посредник у грчко-бугарском спору, те да заступа јединство Словена, Срба и Бугара, а да се питање разграничења остави за време након завршетка рата против Турске. Николић је одлучно одбацио асимилаторске намере Србије, нагласивши да је Србији свеједно да ли су у неким местима учитељи српски или бугарски, већ је важно да их има. Пошто је Верковић покушао да уђе у полемику са надређеним по овом питању, Николић је морао још једном да понови критику. Након тога, Верковић је упадљиво извештавао онако како је мислио да ће се Николићу допасти: да он уверава скептичне Бугаре у добре намере Србије и потребу остварења српско-бугарског јединства, које поткопавају општи словенски непријатељи. Верковић, заправо, није променио своје ставове. Са друге стране, послате инструкције биле су већ превазиђене, с обзиром на то да, у контексту развоја бугарског црквеног, а заправо националног питања, није више било места за помирење Бугара и Грка, нити за сарадњу Бугара и Срба онако како су у Београду замишљали. Николић није дефинисао српску интересну зону на југу, према Бугарима и Грцима, зато што је српска политика у том смислу била конфузна и недоречена. Други национални радник, члан Одбора за српске школе и учитеље у Старој Србији Милош С. Милојевић, није имао у погледу Верковића никаквих дилема, означивши га као великобугарског и велокохрватског агента кога је плаћала „српска глупост".[75]

У 1870. години Верковић је пренео „радосну вест" о проглашењу Бугарске егзархије султановим ферманом. Противно инструкцијама, ангажовао се у прикупљању потписа хришћана у Неврокопској, Мелничкој, Драмској и Сереској кази за приступање Егзархији, на чему су му егзархијски челници били захвални. Пошто му је Атанасије Николић поновио да не треба да држи страну Бугарима, већ да делује непристрасно, као поштени посредник у корист слоге хришћана, Верковић је настојао да докаже како је савез, не само између Бугара и Грчке, него и између Грчке и Србије немогућ, јер ће Грчка, након решења бугарског црквеног питања, настојати да склопи савез са Турском. Крајем 1870. Верковићу је укинут новчани додатак за плаћање

75 АСАНУ, ЈР, 12/5/267/, Влашић (С. Верковић), бр. 13, 17/29. 12. 1868, Серез; 12/5/268, исти, бр. 1, 31. 12. 1868 / 12. 1. 1869, исто; 25/13/363, М. С. Милојевић Ј. Ристићу, 16/28. 1. 1869, Београд; 12/5/270, Влашић (С. Верковић), бр. 2, 28. 1 / 9. 2. 1869, Серез; 12/5/272, исти, бр. 3, 11/23. 2. 1869, исто; 17/1/3, Л. Грујић (А. Николић) С. Верковићу, бр. 2, 1/13. 6. 1869, Београд; 17/1/3, Влашић (С. Верковић), бр. 6, 11/23. 6. 1869, Серез; 17/1/3, А. Николић С. Верковићу, бр. 3, 23. 6 / 5. 7. 1869, Београд; 17/1/4, Влашић (С. Верковић), бр. 7, 9/21. 7. 1869, Серез; 17/1/5, исти, бр. 8, 30. 8 / 11. 9. 1869, исто; 12/5/282, исти, бр. 10, 10/22. 9. 1869, исто; Lj. Doklestić, *nav. delo*, 172–173, 345.

повереника, које тада није ни имао, на шта се горко жалио. Нема података о томе зашто је задржан у служби, иако је одступао од инструкција, те се о разлозима могу само износити претпоставке.[76]

Верковићеви извештаји из 1871. садрже више података о кретању турских трупа, побуни Албанаца у Дебру и осталим текућим догађајима. У вези националног питања, наставио је да заступа бугарско становиште насупрот грчког, доказујући да је компромис између те две стране немогућ. Поново је јављао да у круговима бугарске интелигенције и новинара, премда не и код сељака, постоји анимозитет према Србији и Србима због наводне српске жеље да асимилује Бугаре. При томе је видно истицао своје настојање да такве ставове оповргне. На тај начин је стављао до знања да поступа у складу са инструкцијама. Крајем године се поново жалио на оскудицу.[77]

Пошто је почетком 1872. Цариградска патријаршија прогласила Бугарску егзархију шизматичком црквом, отпала је свака могућност за помирење. Самим тим су и инструкције које је Верковић у том смислу имао постале и формално неизводљиве. Због тога је почео да интензивно и сугестивно извештава о потреби српско-бугарске сарадње, представљајући то као мишљење појединих Бугара с којима је разговарао. Међутим, кад је Атанасије Николић, за кога је Верковић знао да не прихвата његове ставове, престао да ради у обавештајној служби, Верковићу се учинило да је наступио тренутак да отворено изнесе своје гледиште. У првом извештају Нићифору Дучићу написао је да Србија, ради слоге и заједничке будућности, треба да прихвати бугарски услов о наводном етничком разграничењу који је подразумевао да Бугарима северно од Шар-планине припадну све области на западу до Гњилана, Куршумлије и Лесковца (укључујући и та места) и целокупна територија јужно од Шар-планине. Доказ о прихватању тог услова било би повлачење српских учитеља из наведених крајева. Није познато да ли му је и шта Дучић одговорио. У расположивим извештајима Верковић не само

76 АСАНУ, ЈР, 12/5/283, Влашић (С. Верковић), бр. 4, 3/15. 3. 1870, Серез; 12/5/285, исти, бр. 4 (овако у оригиналу), 31. 3 / 12. 4. 1870, исто; 12/4/1, исти, бр. 10, 14/26. 7. 1870, исто; 12/4/158, исти, бр. 14, 1/13. 9. 1870, исто; 12/4/159, исти, бр. 15, 6/18. 10. 1870, исто; 12/4/136, исти, бр. 16, 27. 10 / 8. 11. 1870, исто; 12/4/137, исти, бр. 17, 10/22. 11. 1870, исто; 12/4/139, исти, бр. 18, 21. 12. 1870 / 2. 1. 1871, исто; Lj. Doklestić, *nav. delo*, 174–176.

77 АСАНУ, ЈР, 12/4/143, Влашић (С. Верковић), бр. 1, 26. 1 / 7. 2. 1871, Серез; 12/4/145, исти, бр. 3, 3/15. 3. 1871, исто; 12/4/147, исти, бр. 4, 16/28. 3. 1871, исто; 1274/149, исти, бр. 5, 14/26. 4. 1871, исто; 17/1/13, исти, бр. 6, 5/17. 5. 1871; 12/4/153, исти, без броја, 25. 5 / 6. 6. 1871, исто; 12/4/157, исти, бр. 9, 21. 7 / 2. 8. 1871, исто; 17/1/17, исти, бр. 10, 16/28. 8. 1871, исто; 12/5/307, исти, бр. 11, 21. 8 / 2. 9. 1871, исто; 12/4/160, исти, бр. 12, 19/31. 10. 1871, исто; 12/4/161, исти, бр. 13, 1/13. 11. 1871, исто; 12/4/164, исти, бр. 14, 23. 11 / 5. 12. 1871, исто; Lj. Doklestić, *nav. delo*, 174–177.

што није више овако отворено износио свој став, него готово да се и није више враћао на поменуту тему. Исте године је постао заступник Бугарског револуционарног централног комитета у Серезу, на чијем челу је био Васил Левски, о чему је уредно известио Београд. На тај начин је, свакако, могао да дознаје намере те организације, што му је начелно и био задатак. У извештајима с краја 1872. године јављао је о хапшењима чланова комитета, те да су Бугари за то кривили неког неименованог Србина издајника, што је било неистинито, али симптоматично.[78]

Током 1873. године, последње за коју су доступни извештаји агента из Сереза, Верковић је јављао о догађајима, међу којима и о погубљењу Васила Левског и појави хајдучких чета у Малешу. У једном извештају је поновио причу о страху неких анонимних Бугара да Србија ради на асимилацији бугарског становништва, имплицитно понављајући наводну етничку границу Бугара и Срба на Гњиланској Црној гори и Шар-планини. Коначно, пошто је донета одлука о отпуштању Верковића 1876, његов пријатељ Јанко Шафарик је безуспешно молио Дучића да му се ипак не укида плата јер нема од чега другог да живи.[79]

Верковићеви извештаји су углавном били врло опширни, али само понекад заиста садржајни. Ретко је спомињао имена саговорника, што би се могло протумачити и опрезом. Нема сумње да је у црквеном и националном питању, насупрот инструкцијама, сасвим прихватио и заступао бугарско гледиште. Но, без обзира на све, ипак је задржан у српској обавештајној служби. Очигледно се сматрало да је корист од његовог рада, у информа-

78 АСАНУ, ЈР, 12/4/168, Влашић (С. Верковић), бр. 1, 11/23. 1. 1872, Серез; 12/5/311, исти, бр. 2, 31. 1 / 12. 2. 1871, исто; 12/4/174, исти, бр. 4, 21. 3 / 2. 4. 1872, исто; 12/4/179, исти, бр. 7, 15/27. 5. 1872, исто; 12/4/184, исти, бр. 10, 11/23. 7. 1872, исто; 12/4/182, исти, бр. 9 (овако у оригиналу), 27. 7 / 8. 8. 1872, исто; 12/4/186, исти, бр. 12, 9/21. 8. 1872, исто; 12/4/187, исти, бр. 13, 15/27. 8. 1872, исто; 26/7/490, исти, бр. 14, 29. 8 / 10. 9. 1872, исто; 26/7/491, бр. 15, 12/24. 9. 1872, исто; 26/6/495, исти, бр. 16, 30. 9. 1872, исто; 12/4/189, исти, бр. 14 (овако у оригиналу), 17/29. 10. 1872, исто; 12/4/190, исти, бр. 18, 31. 10 / 12. 11. 1872, исто; 12/4/191, исти, бр. 19, 7/19. 11. 1872, исто; 12/4/192, исти бр. 20, 28. 11 / 10. 12. 1872, исто; 12/4/199, исти, бр. 21 (у акту приликом дешифровања грешком написано бр. 12), без тачног датума (пише 25, што би требало да буде 25. децембар), 1872, исто; 12/4/198, исти, бр. 22, 31. 12. 1872 / 12. 1. 1873, исто; 26/12/709, Ј. Шафарик Н. Дучићу, 7/19. 5. 1876, Београд. О односу Бугарског револуционарног централног комитета и Васила Левског са Србијом, као и о ставовима Христа Ботева у погледу разграничења Срба и Бугара видети: В. Стојанчевић, *Србија и Бугари 1804–1878*, Београд, 1988, 287–299, 313–318.

79 АСАНУ, ЈР, 12/4/202, Влашић (С. Верковић), бр. 2, 30. 1 / 11. 2. 1873, Серез; 12/4/203, исти, бр. 3, 14/26. 2. 1873, исто; 12/4/206, исти, бр. 4, 27. 2 / 11. 3. 1873, исто; 12/4/207, исти, без броја, 29. 3 / 10. 4. 1873, исто; 12/4/212, исти, бр. 8, 15/27. 5. 1873, исто; 12/4/215, исти, бр. 13, 21. 8 / 2. 9. 1873, исто; 12/4/218, исти, бр. 16, 9/21. 9. 1873, исто; 12/4/219, исти, бр. 15 (овако у оригиналу), 18. 9. 1873, исто.

тивном смислу, већа од штете. Уосталом, био је веома удаљен од области у којима је српски утицај остваривaн просветним и културним средствима, тако да је тешко могао да му непосредно наштети. Ако ништа друго, Верковићеви извештаји су јасно и недвосмислено потврђивали да су бугарски челници, посебно након конституисања Егзархије, били непријатељски расположени према Србима и Србији, те да су са њом били спремни да сарађују само под горе наведеним условима. Ипак, за разлику од Бугара, који су своје територијалне претензије према Србима, ма какве оне биле, знали и дефинисали, српски политичари у ово време још увек нису смели или нису знали да географски одреде српске претензије на југу и истоку, остајући формално у магловитим идејама о словенској узајамности и заједништву, које су време и догађаји превазишли.[80]

Агенти изван надлежности Нићифора Дучића и Атанасија Николића

Нико Јовановић Окан

Повереник Нико Јовановић Окан, непосредно потчињен Јовану Ристићу, био је задужен превасходно, али не и искључиво, за Босну. Био је трговац, родом из Сарајева. Пошто је био уплетен у буне у Босанској Посавини и Босанској Крајини 1858, пребегао је у Србију. Од 1859. до пролећа 1862. је интензивно учествовао у тајној политици српских власти према Османском царству, у смислу припрема за устанак и пребацивања чета. Био је члан Српско-босанског одбора Матије Бана 1860–1861. и сарађивао је са министром унутрашњих дела Николом Христићем. Кад је Илија Гарашанин почетком 1862. обновио обавештајну службу, Окан није ушао у круг његових сарадника и потиснут је из обавештајне делатности. Плату из диспозиционог фонда примио је, последњи пут у овом раздобљу, у марту 1862. године. Остао је на располагању министру унутрашњих послова Христићу, који је безуспешно покушао 1865. да га подметне аустријском конзулату у Београду као двоструког агента. Окан је од 1863. до 1869. у Гроцкој био управник имања Димитрија Голубовића, некадашњег начелника Округа београдског и такође сарадника Матије Бана у тајним пословима.[81] Након смене власти у Србији 1868, Окан је уочио прилику за реактивирање у обавештајним пословима. У септембру се препоручио Јовану Ристићу као агент за Босну,

80 С. Рајић, *нав. дело*, 287–299; Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји*, 222.

81 Н. Урић, Д. Петровић, *Јовановић Окан Никола*, Српски биографски речник 4, И–Ка, гл. ур. Ч. Попов, Нови Сад, 2009, 655–656; М. Јагодић, *нав. дело*, 420–430; В. Војводић, *Тајни рад Србије*, 19; АСАНУ, ИЗ, 14556, други део, 495, Н. Окан митрополиту Михаилу, 15/27. 11. 1859, Смедерево.

добро упућен у тамошње ствари. Истовремено је намеснику поднео врло опширан и детаљан план о изазивању устанка у Босни убацивањем чета, што би претходило објави рата Турској од стране Србије и Црне Горе. Пошто се распитао о Окану код бившег министра Христића и добио уверавања да је реч о поузданој личности, Ристић га је ангажовао у октобру 1868. године.[82] Примао је редовну месечну плату из диспозиционог фонда 1870. и 1873. године, док за остале године нисмо пронашли податке.[83]

Окан је 1868. достављао Ристићу бројне предлоге како би се доказао. Предлагао је упућивање извесног Петра Васића, Београђанина, у источну Босну, где је овај имао бројна познанства, са задатком да успостави везу и сарадњу са локалним беговима — што је представљало трајну, али неостварену тежњу српске политике према Босни. У октобру је лично путовао уз Саву, дуж границе између Турске и Аустроугарске, ради прикупљања информација о стању у Босни. У новембру је сугерисао да се убаце у обавештајну службу аустроугарског конзулата у Београду, као двоструки агенти, људи из Босне Трифун Стојаковић и Петар Узелац, који је почетком те године без успеха покушавао да се препоручи за поверенички рад у Босни министру унутрашњих послова Николи Христићу и министру војном Миливоју Петровићу Блазнавцу. Осим тога, Окан се није устручавао да код Ристића као политичког противника новог режима денунцира Димитрија Голубовића – за кога је иначе писао да му је добар пријатељ – означавајући га као присталицу Илије Гарашанина. Читава ова Оканова радња није довела до значајнијих резултата или ма каквих последица.[84]

Намесницима је већ крајем претходне године постало јасно да Србија неће моћи да од Турске мирним путем добије Босну на управу, уз помоћ Аустроугарске.[85] Како је истовремено дошло до заоштравања односа између Грчке и Турске у вези са устанком на Криту, који је трајао од 1866, чинило се да би између њих могао да избије рат. Србија је морала да се припреми за такав случај. Нико Окан је у јануару 1869. изнео конкретан предлог о формирању чета у Босни. Између осталог, предложио је да изда налог извесном Васи Зајићу да образује чету у Дервентској кази, да ступи у везу са

82 В. Војводић, *Тајни рад Србије*, 19–25.

83 ДАС, МИД-БО, 1870, тц 2, месечне признанице на примљену плату; 1873, тц 2, исто.

84 В. Војводић, *Тајни рад Србије*, 25–26, 28; С. Рајић, *нав. дело*, 280; АСАНУ, ЈР, 12/3/23, Н. Окан Ј. Ристићу, 1/13. 10. 1868, Београд; 12/5/265, исти истом, 17/29. 11. 1868, Београд; 12/3/26, исти истом, 13/25. 12. 1868, Београд; 12/3/27, исти истом, 19/31. 12. 1868, Београд; ИЗ, 14944 (Заоставштина Николе Христића) / 45, П. Узелац Н. Христићу, 7/19. 3. 1868, Шабац; 14944/46, исти истом, 8/20. 5. 1868, Шабац; *Дневник Бењамина Калаја 1868–1875*, прир. А. Раденић, Београд, 2002, 94.

85 С. Рајић, *нав. дело*, 83.

сарајевским учитељем Теофилом Петрановићем ради формирања две чете у Височкој кази и Романији и да пошаље Петра Васића на пут у Босну ради придобијања неких бегова за рад са Србијом.[86] Оканов покушај да ради непосредно са Петрановићем наговештава могућност постојања амбиције да замени или макар потисне Нићифора Дучића у српској обавештајној служби. Овога пута су стварно учињени кораци да се формирају чете. Међутим, пошто је брзо дошло до смиривања тензија у грчко-турским односима, Нико Окан је, по Ристићевом налогу, обуставио све активности на том плану. Поверенцима у Босни је поручивао да ће Србија заратити чим се укаже добра прилика, да се до тада стрпе и да у народу шире идеју помирења са „домаћим Турцима". Уз то, покушај ступања у везу са босанским беговима није дао никакве резултате.[87]

У јесен 1870, у време рата између Француске и Пруске, по сопственој иницијативи и уз одобрење Јована Ристића, препоручио се кнезу Николи и издејствовао је допуштење да га посети. Окан је боравио у незваничној обавештајно-дипломатској мисији на Цетињу у јануару и почетком фебруара 1871. године. Представљајући се формално као изасланик Бошњака избеглих у Србију, позвао је кнеза Николу да склопи уговор о савезу са Србијом, остављајући династијско питање по страни. По повратку у Београд, поднео је три квалитетна, садржајна и опширна извештаја. Први се односио на аудијенцију код кнеза, а у другом је пренео садржај разговора које је водио са осталим личностима на Цетињу (Јованом Сундечићем, Машом Врбицом, херцеговачким харамбашом Стојаном Ковачевићем и неким главарима из Кривошија) и са Теофилом Петрановићем, са којим се кратко срео на путу у Дрнишу. Трећи извештај је, са становишта теме овог рада, најзанимљивији. У њему је пренео искључиво негативна мишљења о Нићифору Дучићу чак осам личности (Марко Комненовић, Лука Петковић, Алекса Јакшић, председник Сената Црне Горе Божо Петровић, кнежев таст војвода Петар Вукотић, пекар на Цетињу Саво Милошевић, избеглица из Херцег Новог, секретар Сената Тодор Илић и војвода Илија Пламенац), са којима је циљано разговарао на ту тему. Није јасно да ли је тиме само хтео да укаже на чињеницу да је Дучић представљао препреку за побољшање

86 Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји*, 49–51; В. Војводић, *Тајни рад Србије*, 27–28; АСАНУ, ЈР, 12/3/20, Н. Окан Ј. Ристићу, 3/15. 1. 1869, Београд; 12/3/28, исти истом, 4/16. 1. 1869, Београд.

87 В. Војводић, *Тајни рад Србије*, 30–32; АСАНУ, ЈР, 12/3/30, П. Васић Ј. Ристићу, 1/13. 3. 1869, Београд; 12/3/31, Н. Окан истом, 6/18. 3. 1869, Београд; 17/1/1, Љ. Радић Н. Окану, 15/27. 3. 1869, Сарајево; 12/3/34, Н. Окан Ј. Ристићу, 22. 3 / 3. 4. 1869, Београд; 12/5/275, Ђ. Милошевић брату Тодору, 26. 3 / 7. 4. 1869, Браици; 12/3/35, Н. Окан Ј. Ристићу, 11/23. 4. 1869; 17/1/6, Т. Петрановић господину, 10/22. 12. 1869, Београд са прилогом: списак четовођа.

односа двеју српских држава или је имплицитно желео и да сугерише Ристићу да замени првог човека обавештајне службе другом особом. Постоји и могућност да је имао инструкције од Ристића да се распита о Дучићу. У сваком случају, разлог Окановог интересовања за Дучићеву личност за сад није могуће поуздано утврдити. С обзиром на то да се Дучићев положај није променио након овог извештаја, могло би се закључити да је Ристићево поверење у њега остало непољуљано.[88]

Нико Окан је, у вези убиства железничких инжењера у Приједору, путовао у лето 1871. у Костајницу. Тамо је боравио неко време у намери да ступи у контакт са костајничким парохом Јованом Живковићем и врбује га за рад у корист Србије. Истовремено се информисао о приликама у Босанској Крајини, о чему је слао извештаје Ристићу преко свог зета Радојице Шарчевића, начелника у Министарству унутрашњих послова Србије. По повратку у Београд, поново је изнео предлог о покретању устанка у Босни путем убацивања чета из Србије.[89]

Крајем 1872. године Окан се разболео. Зиму 1872/1873. провео је, уз Ристићево одобрење, у Херцег Новом ради лечења. Јасно, тај боравак је искористио и за обавештајну делатност. Јављао је, поново преко зета Радојице Шарчевића, мање или више значајне вести везане за Боку Которску, а настојао је и да дозна нешто више података о стању ствари у Херцеговини, те је стога путовао у Рисан и Котор. У пролеће 1873. набавио је преко Алексе Јакшића већ поменуто писмо херцеговачких главара кнезу Николи којим су тражили дозволу да подигну устанак против Турске. Приликом повратка у Србију, посетио је Теофила Петрановића у Дрнишу, стекавши увид у његов рад. Резимирајући информације које је прикупио током боравка у Боки, саопштио је Ристићу да, по његовом мишљењу, Србија може да склопи савез са Црном Гором само уз претходни договор о подели Босне и Херцеговине, да је стање у источној Херцеговини добро у сваком погледу, а другде несносно због турских зулума, те да Турска интензивно снабдева градове и посаде у Херцеговини оружјем и муницијом.[90]

88 АСАНУ, ЈР, 17/1/9, Н. Окан Ј. Ристићу, 14/26. 10. 1870, Београд; 12/3/45, исти истом, 7/19. 11. 1870, исто; 12/3/48, исти истом, 19. 2/3. 3. 1871, исто; 12/3/49, исти намесницима, 19. 2/3. 3. 1871, исто; 12/3/555, исти Ј. Ристићу, 19. 2 / 3. 3. 1871, исто; 12/3/556, исти истом, 23. 2 / 7. 3. 1871, исто; 12/3/557, исти истом, 25. 2 / 9. 3. 1871, исто; Р. Јовановић, *нав. дело*, 206.

89 В. Војводић, *Тајни рад Србије*, 58–60; АСАНУ, ЈР, 12/5/302, Н. Окан зету (Р. Шарчевићу), 7/19. 7. 1871, Костајница; 17/1/14, исти истом, 12/29. 7. 1871, исто; 17/1/15, исти истом, 15/27. 7. 1871, исто; 17/1/16, исти Ј. Ристићу, 21. 7 / 2. 8. 1871, Београд; 12/3/59, исти истом, 31. 7 / 12. 8. 1871, исто.

90 АСАНУ, ЈР, 12/3/81, Н. Окан Ј. Ристићу, 12/24. 11. 1872, Београд; 12/3/97, исти зету (Р. Шарчевићу), 31. 3 / 12. 4. 1873, Херцег Нови; 12/3/98, исти истом, 4/16. 4. 1873, исто;

У септембру 1873. године Окан је, по сопственом предлогу и уз Ристићево одобрење, путовао у Стару и Нову Градишку поводом бекства Васе Видовића и других трговаца у Аустроугарску. Отуда је отишао у Беч и тамо је успоставио контакт са Видовићем, који је преко Окана од тада био у додиру са Ристићем и са Србијом. Окан је и са тог путовања подносио опширне извештаје, од којих се по садржајности и значају издваја извештај о сусрету са Видовићем у престоници Аустроугарске.[91]

Нико Окан је стално ступао у контакт са Босанцима који су из разних побуда долазили у Србију, а који су могли да буду интересантни са обавештајног аспекта. Примао их је и по потреби препоручивао Ристићу, уз пропратна акта са предлозима о томе како да се поступи с њима. Међу особама са којима је Окан долазио у додир на овај начин били су: 1) фратар из самостана Широки Бријег у Херцеговини Грго Скарић 1869, који је остао неко време у Србији како би се преко њега утицало на римокатолике у Босни и Херцеговини; 2) хајдуци Малета Дамјанић и Никола Пухача из Босанске Крајине 1871, који су зимовали у Србији, а онда прелазили у Босну да хајдукују; 3) трговац из Зворника Трипко Ристић 1872, који је јављао о тамошњим приликама; прота Теодор Илић из Тешња 1872, српски родољуб, утицајан у свом крају; 4) бивши српски повереник Гавро Вучковић, 1873, који је настојао да се рехабилитује у Београду и други.[92] Окан је преминуо у Београду 1874, а сахрањен је о државном трошку.[93]

12/3/99, исти истом, 5/17. 4. 1873, исто; 12/3/101, исти истом, 7/19. 4. 1873, исто; 12/3/104, исти истом, 21. 4 / 3. 5. 1873, исто; 13/1/28, херцеговачки главари војводи М. Врбици, 28. 4 / 10. 5. 1873, Цетиње; 13/1/29, непознати (Н. Окан) непознатом (Р. Шарчевићу), 2/14. 5. 1873, Котор; 13/1/30, Н. Окан зету (Р. Шарчевићу), 8/20. 5. 1873, Херцег Нови; 12/3/112, исти Ј. Ристићу, 23. 7 / 4. 8. 1873, Београд.

91 В. Војводић, *Тајни рад Србије*, 85–86; АСАНУ, ЈР, 12/3/113, Н. Окан Ј. Ристићу, 11/23. 9. 1873, Београд; 12/3/114, исти зету (Р. Шарчевићу), 17/29. 9. 1873, Стара Градишка; 12/3/115, исти истом, 25. 9 / 7. 10. 1873, Осјек; 12/3/116, исти Ј. Ристићу, 3/15. 10. 1873, Београд; 12/3/125, В. Видовић Н. Окану, без датума и места, препис.

92 АСАНУ, ЈР, 12/3/36, Н. Окан Ј. Ристићу, 14/26. 4. 1869, Београд; 12/3/37, исти истом, 16/28. 5. 1869, исто; 12/5/282, исти истом, 24. 11 / 6. 12. 1869, исто; 12/3/39, исти истпм, 24. 4 / 6. 5. 1870, исто; 12/3/43, исти истом, исти истом, 13/25. 8. 1870, исто; 12/3/62, исти истом, 26. 9 / 8. 10. 1871, исто; 12/3/63, исти истом, 28. 9 / 10. 10. 1871, исто; 12/3/72, исти истом, 18/30. 3. 1872, исто; 12/3/558, исти истом, 1/13. 10. 1872, исто; 12/3/111, исти истом, 20. 6 / 2. 7. 1873, исто; ДАС, МИД-БО, 1870, тц 2, налог заступника министра иностраних дела Д. Матића да се преко Н. Окана изда 25 # В. Зајићу из Лужана, 17/29. 8. 1870, Београд; Н. Окан начелнику Министарства иностраних дела С. Бошковићу, 17/29. 12. 1870, исто; налог заступника министра иностраних дела Д. Матића да се изда 3 # Миши Васиљевићу из Приједорске казе кога Н. Окан препоручује као старог четника, 21. 12. 1870 / 2. 1. 1871, исто.

93 В. Војводић, *Тајни рад Србије*, 84; АСАНУ, ЈР, 12/3/81, Н. Окан Ј. Ристићу, 12/24. 11. 1872, Београд; ДАС, МИД-БО, књига бр. 113, примање и издавање 1874, 25. 5 / 6. 6. 1874, издато 15 # Радојици Шарчевићу за сахрану Нике Окана; 1874, тц 1, исто.

Илија Марковић

Као агент задужен за обавештајне послове у Босни и Старој Србији ангажован је 1870. Илија Марковић, бивши царински службеник у Љубовији, кога је, према сопственом исказу, раније као повереника ангажовао министар унутрашњих послова Никола Христић. Становао је у Ужицу, где је примао редовно месечно издржавање из диспозиционог фонда, а према потреби је предузимао обавештајне мисије у суседним областима Турске.

Марковић је путовао у Стару Србију у октобру 1870. године. Том приликом је посетио албанске главаре Али-агу Ганића у Рожају и Ибрахима Заима у Пећи, са којима се договарао о савезу у случају рата Србије против Турске. Вероватно му је у томе помагао прота из Рожаја Јосиф Арсенијевић, који је боравио у Крагујевцу и заједно са Марковићем кренуо на пут у Турску.[94]

У новембру 1871. Илија Марковић је пропутовао кроз источну Босну (Чајниче, Фоча, Рогатица, Вишеград) ради прикупљања општих информација и испитивања прилика. Настојао је да убеђује муслимане са којима је дошао у контакт у пријатељске намере Србије, доказујући им да су и они потчињени Османлијама, као и Срби. Иначе је долазио у додир са људима који су из Турске долазили у Ужице, од њих је прибављао информације и периодично је слао извештаје Ристићу, односно министру иностраних послова. Углавном се радило о мање важним вестима о текућим локалним догађајима у Старој Србији и Босни. Почетком 1873. је предлагао да поново отпутује у Стару Србију ради успостављања веза са албанским главарима, али његов предлог није био уважен. У септембру 1875. је путовао уз западну границу Србије како би утврдио стање у суседним областима Босанског ви-

94 ДАС, МИД-ПО, 1874, ролна микрофилма бр. 29, Н/4, И. Марковић министру иностраних дела М. Пироћанцу, 5/17. 12. 1874, Ужице; МИД-БО, 1870, тц 2, налог заступника министра иностраних дела Д. Матића да се изда 50 # проти Јосифу Арсенијевићу из Рожаја, Илији Марковићу 50 # за пут у Стару Србију и по 50 # Марковићу за Али-агу Ганића у Рожају и Ибрахима Заима у Пећи и по један револвер за сву четворицу, 6/18. 10. 1870, Крагујевац; налог истог да се изда И. Марковићу 16 # као накнада путног трошка учињеног на путовању у Старој Србији, 27. 10 / 8. 11. 1870, Београд. Иначе, прота Јосиф Арсенијевић је од 1868. био у контакту са Србијом, која је помагала новчано цркву и школу у Рожају. Са тринаест других Срба из Пештери и околине Сјенице, ухапшен је у Сарајеву 1871, пошто су турске власти дознале да су намеравали да тајно оду у Србију и предстану кнезу. У затвору су још увек били и 1873. године, ДАС, Министарство просвете – Просветно одељење, 1868, Ф 8 Р 2075; Држави савет, 1868, бр. 241; Митрополија београдска, 1870, бр. 705; МИД-БО, 1871, тц 1, списак људи које су Турци ухватили, без датума, места и потписа; налог М. П. Блазнавца да се изда 6 # Ј. Димитријевићу из Сјеничке казе за путне трошкове, 18/20. 6. 1871, Београд.

лајета у којима су се српске чете сукобљавале са турским снагама.[95] Током пролећа 1876. преносио је Јовану Ристићу вести које је чуо од путника из Босанског вилајета о развоју устанка, наглашавајући спремност Срба да се масовно побуне чим Србија ступи у рат.[96]

Игњат Васић и остала лица анажована за обавештајни рад у Босни

Лознички парох и протојереј подрински Игњат Васић почео је у августу 1872. да доставља извештаје о приликама у суседним деловима Босне министру спољних послова. То је радио из патриотских разлога, без икакве накнаде. Имао је извештаче у Зворнику, Тузли и Бијељини и од њих је најчешће сазнавао новости из Босне. Писао је о различитим текућим питањима. Као важнији издвајају се извештаји о томе како су Турци скинули звоно са цркве у Зворнику, о владики Дионисију, о турским зулумима над Србима, као и о међусобним српским свађама. Извештавање је невољно прекинуо у периоду 1873–1874, за време владе Јована Мариновића, јер га министар није овластио да му шаље извештаје. Током мандата владе Аћима Чумића 1874–1875. извештаје је слао Чумићу, као председнику владе, без обзира на то што је овај био задужен за ресор унутрашњих послова. По формирању кабинета Данила Стефановића, слао је извештаје министру спољних послова Милану Богићевићу, испрва преко митрополита Михаила. У време рата 1876. извештавао је команданта Дринске војске генерала Ранка Алимпића. Мада

95 АСАНУ, ЈР, 12/3/61, И. Марковић Ј. Ристићу, 11/23. 11. 1871, Ужице; 12/3/69, исти истом, 24. 2 / 7. 3. 1872, исто; 12/3/79, исти истом, 4/16. 9. 1872, исто; 12/2/10, исти истом, 18/30. 10. 1872, исто; 12/2/11, исти истом, 18/30. 10. 1872, исто; 12/3/80, исти истом, 14/26. 12. 1872, исто; 12/3/82, исти истом, 22. 11 / 3. 12. 1872, исто; 12/2/13, исти истом, 8/20. 1. 1873, исто; 12/2/14, исти истом, 18/30. 1. 1873, исто; 12/2/15, исти истом, 19/31. 1. 1873, исто; 12/3/92, исти истом, 29. 1 / 10. 2. 1873, исто; 12/3/109, исти истом, 5/17. 5. 1873, исто; 12/2/18, исти истом, 14/26. 8. 1873, исто; 12/2/19, исти истом, 7/19. 9. 1873, исто; 17/6/197, исти истом, 22. 8 / 2. 9. 1875, караула Сеништа; 17/6/184, исти истом, 26. 8 / 7. 9. 1875, Ужице; 17/1/318, исти истом, Врањевци; ДАС, МИД-ПО, 1874, ролна микрофилма бр. 29, Н/4, И. Марковић министру иностраних дела М. Пироћанцу, 5/17. 12. 1874, Ужице; 1875, ролна микрофилма бр. 31, Б/2, исти министру иностраних дела Ј. Ристићу, 16/28. 9. 1875, Врањевци; исти истом, 25. 9 / 7. 10. 1875, исто; месечне признанице за примљено издржавање у ДАС, МИД-БО, 1870, тц 2; 1871, тц 1; 1872, тц 1; 1874, тц 1; 1875, тц „признанице"; 1875, тц „признанице", решење министра иностраних дела Ј. Ристића да се изда 50 # И. Марковићу за пут дуж границе са Босном, 31. 8 / 12. 9. 1875, Крагујевац.

96 ДАС, МИД-ПО, 1876, Б/2, ролна микрофилма бр. 35, И. Марковић Ј. Ристићу, 29. 4 / 11. 5. 1876, Ужице; исти истом, 10/22. 5. 1876, исто; исти истом, 25. 5 / 6. 6. 1876, исто; исти истом, 20. 6 / 2. 7. 1876, исто.

нису имали велику обавештајну вредност, извештаји проте Васића верно су приказивали прилике и односе у областима на које су се односили.[97]

Посебну обавештајну мрежу у местима источне Босне (Тузла, Бијељина, Козлук, Брчко, Зворник, Власеница) и у Сарајеву имао је начелник Округа подринског 1874. године. Имена његових повереника, као ни извештаји, нису познати. Финансирани су из диспозиционог фонда.[98]

Премда је крајњи циљ српске обавештајне делатности био ослобођење српског народа од турске власти у уједињење у једну државу, српска влада је у септембру 1875, пошто је устанак већ почео, закључила да „нема довољно поузданих извештаја из устаничких крајева Босне и Херцеговине, нити има начина да довољно контролише извештаје које отуда из разних извора прима". Наведена констатација, у најмању руку, није била похвална за рад обавештајне службе. Због тога је у тајну обавештајну мисију послат секретар Министарства финансија Алекса Стојковић. Путовао је дуж целе границе између Аустроугарске и Османског царства ради прикупљања свих релевантних информација везаних за устанак. Успут је слао краћа обавештења министру иностраних пословао о току мисије, потписујући се

97 А. Вулетић, *Васић Игњат*, Српски биографски речник 2, 88; део извештаја Игњата Васића 1872–1877. објављени су као дневник у издању И. Васић, *Сабрана дела*, Лозница 2020, 103–259; ДАС, Издвојена документа, Р 15, Дневник извештаја Игњата Васића 1 и 2; АСАНУ, ЈР, 12/6/389, И. Васић господину (Ј. Ристићу), 18/30. 8. 1872, Лозница; 12/6/390, исти истом, 18/30. 8. 1872, исто; 12/6/391, исти истом, 19/31. 8. 1872, исто; 12/6/392, исти истом, септембар 1872. (недостаје датум); 12/6/393, исти истом, 3/15. 10. 1872, исто; 12/6/394, исти истом, 7/19. 10. 1872, исто; 12/6/397, исти истом, 9/21. 11. 1872, исто; 12/6/398, извештач проте И. Васића из Зворника, списак зулума 13/25. 11. 1872 – 10/22. 1. 1873; 12/6/399, И. Васић господину (Ј. Ристићу), 23. 11 / 5. 12. 1872, Лозница; 12/6/401, исти истом, 10/22. 12. 1872, исто; 12/6/402, исти истом, 13/25. 12. 1872, исто; 12/6/404, исти истом, 13/25. 12. 1872, исто; 12/6/405, исти истом, 28. 12. 1872 / 9. 1. 1873, исто; 12/6/410, исти истом, 1/13. 1. 1873, исто; 12/6/412, исти истом, 11/23. 1. 1873, исто; 12/6/413, Ј. Ристић И. Васићу, 19/31. 1. 1873, Београд; 12/6/414, И. Васић Ј. Ристићу, 25. 1 / 6. 2. 1873, Лозница; 12/6/416, исти истом, 29. 1/10. 2. 1873, исто; 12/6/418, исти истом, 8/20. 2. 1873, исто; 12/6/419, исти истом, 10/22. 2. 1873, исто; 12/6/420, 12/24. 2. 1873, исто; 12/6/430, исти истом, 8/20. 5. 1873, исто; 12/6/426, 12/24. 9. 1873, исто; 12/6/427, Ј. Ристић министру иностраних дела Ј. Мариновићу, 28. 10 / 9. 11. 1873, Београд, концепт; ДАС, МИД-ПО, 1874, ролна микрофилма бр. 29, Б/2, И. Васић министру иностраних дела Ј. Мариновићу, 6/18. 4. 1874, Лозница; 1875, ролна микрофилма бр. 31, Б/2, исти господину (А. Чумићу), 13/25. 1. 1875, Лозница; исти господину (митрополиту Михаилу, Милану Богићевићу), 25. 1 / 6. 2. 1875, Лозница; исти истом, 14/26. 2. 1875, исто; исти истом, 10/22. 4. 1875, исто; исти истом, 8/20. 5. 1875, исто; исти истом, 5/17. 6. 1875, исто; исти истом, 10/22. 6. 1875, исто; исти истом, 1/13. 7. 1875, исто; исти истом, 5/17. 7. 1875, исто; исти истом, 11/23. 7. 1875, исто.

98 ДАС, МИД-БО, 1875, тц „признанице", Начелник Округа подринског, М. Ђ. Стоићевић, министру иностраних дела М. Пироћанцу, пбр. 811, 29. 11 / 11. 12. 1874, Лозница.

као С. Ковић. По обављеном послу и повратку у земљу, поднео је опширни и садржајни извештај у децембру 1875. године.[99]

Милош С. Милојевић

Милош С. Милојевић био је познати историчар и национални радник, члан Одбора за школе и учитеље у Старој Србији и Босни и Херцеговини (1868–1876), професор гимназије у Београду (1870–1873) и управник Другог одељења Београдске богословије (1873–1876), где су се школовали ђаци из Турске. Како је био у вези са многобројним учитељима, свештеницима и осталим лицима која су живела и радила у Старој Србији, био је у могућности да од њих прибавља информације о догађајима у тим крајевима. Милош С. Милојевић је почео да извештава Јована Ристића почетком 1872. године. У фокусу његовог интересовања превасходно је било деловање припадника Бугарске егзархије против српских учитеља, а потом и друге појаве, попут кретања и размештаја турске војске, расположења у народу и колања гласина о актуелним догађајима. Своја сазнања достављао је Јовану Ристићу у форми систематизованих извештаја. Као његов извештач јавио се у априлу 1872. трговац Никола Коле Рашић из Ниша, који је касније исте године отпочео самосталну обавештајну делатност.[100]

Пошто је 1872. дошло до раскола између Цариградске патријаршије и Бугарске егзархије, Србија је безуспешно покушавала да дође до неког споразума са Егзархијом о поштовању српских интереса у Турској. Након тога, Београд је препоручио Србима у Старој Србији да се држе Патријаршије.[101] Егзархијски епископи у Нишкој, Нишавској и Ћустендилској епархији прогонили су српске учитеље и уџбенике из школа и отворено су радили на бугаризацији локалног српског становништва. У свакој већој вароши формиране су тзв. бугарске странке, састављене од утицајних локалних првака, које су подржавале ову политику. Због тога је српска влада послала Милоша С. Милојевића почетком децембра 1872. у Алексинац, на границу, да се изближе упозна са околностима и правим стањем ствари, те да прибере своје људи и упути их на потребу чувања српске народности и српских

99 Ј. Војводић, *Стање Босанског устанка 1875. године (Према извештају повереника српске владе)*, Зборник Матице српске за историју 47–48 (1993), 147–165.

100 М. Јагодић, *Милојевић Милош*, Српски биографски речник 6, Мар–Миш, гл. ур. Ч. Попов, Б. Бешлин, Нови Сад, 2014, 595–596; АСАНУ, ЈР, 12/7/447, М. Д. Крстић господину (М. С. Милојевићу), 25. 1 / 6. 2. 1872, без места (Куманово); 26/12/674, М. С. Милојевић Ј. Ристићу, 18/30. 4. 1872, Београд.

101 ДАС, МИД-ПО, 1872, ролна микрофилма бр. 27, П/5-7, Заступник министра иностраних дела Д. Матић заступнику Србије у Цариграду Ф. Христићу, 26. 7 / 7. 8. 1872, Београд.

школа. У том циљу му је било стављено на располагање стотину дуката цесарских. Милојевићева мисија била је тајна. Начелник Алексиначког округа имао је задатак да Милојевићу у свему помаже, али и да надзире његов рад и о томе извести владу. Милош С. Милојевић је, по свему судећи, том приликом иницирао формирање тајног одбора у Нишу, у коме се нашао и Никола Рашић, са циљем да се супротстави ширењу бугарске пропаганде и антисрпском деловању нишког епископа Виктора.[102] На располагању смо имали пет опширних и садржајних Милојевићевих извештаја о приликама у Старој Србији с краја 1872. и почетка 1873. године, насталих на основу обавештења која је добијао од учитеља, свештеника, трговаца и српских пограничних чиновника. Јован Ристић је на основу њих могао да се упозна са правим стањем ствари у Старој Србији, пре свега у погледу противсрпског рада егзархиста, те да подешава српску политику у складу са тим.[103] Милојевић није био посебно плаћан за ову обавештајну делатност. Није познато да ли је и касније наставио да извештава министре спољних послова.

Пошто је у лето 1875. избио устанак Срба у Херцеговини и Босни, српска влада је поново послала Милоша С. Милојевића на јужну и југоисточну границу. Овога пута имао је задатак да спрема устанак у Старој Србији. Детаљно је известио Ристића о људима из села у околини Ниша и Пирота са којима се састао и договарао. Осим тога, послао је гласника на југ, до Пећи, Призрена и Скопља, са писмима за неименоване личности. Трговац из Приштине и Милојевићев блиски сарадник Аксентије Хаџи Арсић обишао је у септембру 1875. централне делове Старе Србије и известио је Јована Ристића о могућностима за подизање устанка, а том приликом је поименице навео личности погодне за тај подухват. На крају, Хаџи Арсић је констатовао да би извештај био бољи да му је дата прецизна инструкција о чему треба да сакупи податке. Ова узгредна опаска указује на импровизацију са српске стране. Пошто је устанак одложен, Милојевић је обновио предустаничке припреме у пролеће наредне године. Но, на крају је Србија у потпуности напустила идеју о подстицању устанка Срба у Старој Србији

102 ДАС, МИД-БО, 1872, тц 1, решење министра иностраних дела Ј. Ристића да се М. С. Милојевићу изда 100 #, 20. 11 / 2. 12. 1872, Београд; АСАНУ, ЈР, 12/7/450, непознати (министар иностраних дела Ј. Ристић), начелнику Округа алексиначког, 20. 11 / 2. 12. 1872, Београд.

103 АСАНУ, ЈР, 12/7/447, М. С. Милојевић (Ј. Ристићу), 14/26. 12. 1872, Београд; 12/7/448, исти истом, 21. 12. 1872 / 2. 1. 1873, исто; 12/7460, исти истом, 26. 1 / 7. 2. 1873, исто; 12/7/462, исти истом, 17. 2 / 1. 3. 1873, исто; 12/7/463, исти истом, 5/17. 3. 1873, исто.

јер се није уклапала у финални ратни план. Милојевић је током ратова 1876. и 1877–1878. командовао одредима добровољаца из Старе Србије.[104]

Никола Рашић и друга лица из Ниша и околине

Трговцу из Ниша Николи Рашићу, „вредном патриоти српском", издато је лично двадесет дуката цесарских из диспозиционог фонда у Београду у јуну 1871. године „ради помагања народне ствари српске". То је први помен ове личности у расположивим изворима у контексту националне политике Србије. Није познато како је дошао до Министарства спољних послова, нити какво је тачно задужење добио.[105] Рашић је у августу 1872. послао истоветно писмо на адресе тридесет четири општине у Србији, захтевајући, у име Срба из Старе Србије, да се на дан пунолетства кнеза Милана Обреновића објави рат Османском царству и обнови Душаново царство. Пакет писама није доспео даље од Алексинца, пошто га је тамошњи окружни начелник заплењио.[106] Од октобра исте године Рашић се јавља као српски повереник. Извештаје је слао алексиначком окружном начелнику, који их је прослеђивао министру спољних послова Јовану Ристићу. У расположивих девет извештаја из 1872. и 1873. године, Рашић је јављао о држању нишког егзархијског епископа Виктора и отпору Нишлија бугаризацији, о текућим догађајима у Нишу и околини, на пример о сукобу Албанаца и Черкеза код Прокупља у новембру 1872, те о бројном стању и кретању турске војске. У септембру 1873. намеравао је да организује слање делегације Срба из Ниша у Србију како би се кнезу Милану пожалила на турске зулуме. Јован Ристић је одмах зауставио ову акцију, поручивши Рашићу да треба да упућује народ на стрпљење до бољих времена. Док је Ристић био намесник и министар спољних послова, Рашић није стављен на стални платни списак диспозиционог фонда. Повремено је добијао мање суме из буџета окружног начелства у Алексинцу, тако да не чуди што се још у јануару 1873. жалио да га Србија слабо плаћа за обавештајни посао који је обављао.[107] Редовну плату у по-

104 А. М. Савић, *„Апостол Српства" – национална делатност Милоша С. Милојевића у Великој источној кризи (1875–1878)*, Тематски зборник међународног значаја *Историја, кутура, идентитет*. Свеска 1, Историја, историја уметности, филозофија, гл. ур. З. Арсић, Косовска Митровица, 2025, 263–268; АСАНУ, ЈР, 17/6/189, А. Хаџи Арсић Ј. Ристићу, 4/16. 9. 1875, Крагујевац.

105 ДАС, МИД-БО, 1871, тц 1, налог заступника министра иностраних дела Д. Матића да се Николи Рашићу изда 20 #, 14/26. 6. 1871, Београд.

106 АСАНУ, ЈР, 12/5/316, Начелник Алексиначког округа Ђ. Девић министру унутрашњих дела Р. Милојковићу, 28. 7/9. 8. 1872, Алексинац, президијално.

107 АСАНУ, ЈР, 12/7/474, Н. Рашић начелнику Округа алексиначког Ђ. Девићу, 5/17. 10. 1872, Ниш; 12/7/475, исти истом, 2/13. 11. 1872, исто; 12/7/476, исти истом, 19. 11 /

лугодишњим износима почео је да прима у мају 1874. године, на основу одлуке министра иностраних дела Јована Мариновића, а ова примања су му исплаћивана закључно са јулом 1876. године.[108]

По решењу министра иностраних дела Милана Богићевића, у ред агената примљен је у фебруару 1875. године Тодор Станковић, земљопоседник из Ниша и некадашњи уредник турског вилајетског листа *Призрен*, а потоњи конзул Србије у Приштини. Станковићу је одређена редовна плата, а новац је примио у Београду истог дана кад и Рашић, тако да се закључује да га је овај препоручио и увео у посао. На платном списку остао је, као и Рашић, до јула 1876. године. Поред њих двојице, министар иностраних дела примио је и мештане Ристу Симића из Лукова и Голуба Мадића из Бреснице, села која су припадала Прокупачкој кази. Њима тад још није одређен стални приход из диспозиционог фонда.[109] Ове и друге појединце из нишког краја, као и неколико сељака из околине Пирота, ангажовао је Милош С. Милојевић у лето 1875. године на припреми устанка. Неки од њих су достављали обавештења окружном начелнику у Алексинцу о покретима и снази турских трупа у Нишу и околини, што је тада било од прворазредног значаја. Никола Рашић је за овај посао посебно препоручио баштована из Ниша Тасу Узуновића. Да не би постао сумњив турским властима због честих долазака на српску границу, Узуновић је извештаје достављао четворици сељака, који су наизменично долазили на гранични прелаз Суповац и тамо их предавали одређеном српском чиновнику. Пошто се добро показао, и Таса Узуновић је стављен на платни списак агената, а редовну плату је примао од новембра 1875. до јула 1876. године. Начелник Алексиначког округа добијао је од Министарства спољних послова 1875. и 1876. одређене своте намењене за исплате појединим лицима из Турске која су служила као привремени

1. 12. 1872, исто; 12/4/196, исти митрополиту Михаилу, 21. 12. 1872/2. 1. 1873, исто; 12/7/457, начелник Округа алексиначког Ђ. Девић господину (министру иностраних дела Ј. Ристићу), 16/28. 1. 1873, Бања; 12/7/478, исти министру иностраних дела Ј. Ристићу, 22. 6 / 4. 7. 1873, Алексинац, президијално; 12/7/479, исти истом, 1/13. 9. 1873, исто; 12/7/480, Н. Рашић начелнику Округа алексиначког Ђ. Девићу, 1/13. 9. 1873, Ниш; 12/7/482, исти истом, 2/14. 10. 1873, исто; 12/7/484, исти истом, 19/31. 10. 1873, исто.

108 ДАС, МИД-БО, 1874, тц 1, признаница Н. Рашића на 42 # које је примио на име плате од 1/13. 5. до 1/13. 11. 1874, 17/29. 6. 1874, Крагујевац; признанице на квартале исплате 1875, тц „признанице", 1876, тц 1.

109 ДАС, МИД-БО, 1875, тц „признанице", решење министра иностраних дела М. Богићевића да се Тодору Станковићу издаје 8 # месечно за услуге које чини српској влади по Турској, 1/13. 2. 1875, Београд; решење истог да се надокнаде путни трошкови Николи Рашићу, Тодору Станковићу, Ристи Симићу и Голубу Мадићу, 4/16. 2. 1875, исто.

повереници. Начелник се жалио у фебруару 1876. како је било тешко наћи особе које би се прихватиле те ризичне делатности. Као најважније извештаче о догађајима у Нишу уочи рата 1876. именовао је Тодора Станковића и извесног Ђорђа Поповића, такође из Ниша. Извештаје су преносили, као и претходне године, различити сељаци из околине, који су за то примали новчану надокнаду.[110]

Тодор Станковић је после рата 1876, у ком је учествовао као добровољац, остао у Србији. Жалио се на немаштину 1877. године и молио, без успеха, упркос Милојевићевој препоруци, да му се и даље издаје плата из диспозиционог фонда.[111] Народни посланик Никола Рашић је крајем 1878. у ослобођеном Нишу од министра спољних послова тражио награду за себе, Тасу Узуновића и још три личности јер је, како је навео, двадесет година радио за Србију. За себе је тражио да му држава одужи лични дуг од 528 дуката цесарских, да му се доделе ливада и њива Ахмед-бега поред Нишаве, 200 дуката цесарских да би могао да обрађује ту земљу и да му се купи кућа у којој је тада боравио или кућа неког Латифа Хаџи Решитовића. За Тасу Узуновића је тражио да му се да 150 дуката цесарских, башта и виноград, које је обрађивао. За преосталу тројицу је тражио само новац. Милош С. Милојевић је сматрао да има седам људи, заслужнијих од Рашића и Узуновића, које би пре требало наградити: за Рашића није навео да му ишта

110 ДАС, МИД-БО, 1875, тц „признанице", признаница Тасе Узуновића, Стојанче Шиљка, Стефана Митића, Младена Миленковића, Јанка Стојановића, Голуба Мадића, Милоша Станковића, Пере Љубанца (потписао их Н. Рашић) да су примили 22 # у име путног трошка од М. С. Милојевића, 14/26. 8. 1875, Суповац; признаница Ристе Војиновића, Василија Младеновића, Петка Савића, Николе Гмитровића, Цветка Војиновића, попа Георгија Пановића (који је потписао остале) да су примили по 2 # на име путног трошка од М. С. Милојевића, 21. 8 / 2. 9. 1875, Манојловица; 1876, тц 1, решење министра иностраних дела Ђ. Павловића да се изда Стојанчи Јовановићу и Стевану Митићу из Лалинаца, Младену Миленковићу и Милети Павловићу из Сечинаца, Мики Петковићу и Голубу Мадићу из Бреснице по 6 # месечно за септембар, октобар и новембар 1875, кад су учинили услуге српској влади преко начелника Округа алексиначког, 1/13. 2. 1876, Београд; начелник Округа алексиначког С. Лукић министру иностраних дела Ђ. Павловићу, рачун о издатих 170 # Николи Рашићу, Таси Узуновићу, Стојанчи Јовановићу, Младену Миленковићу, Стевану Митићу, Милети Павловићу, Мики Петковићу, Голубу Мадићу, Маринку Ранчићу и Лази Качаревићу из Горњих Крупаца, 5/17. 2. 1876, Алексинац; начелник Округа алексиначког С. Лукић министру иностраних дела Ђ. Павловићу, 6/18. 3. 1876, исто; исти министру иностраних дела Ј. Ристићу, 4/12. 6. 1876, Алексинац; признанице Тасе Узуновића на плату, 1875, тц „признанице", 1876, тц 1; ИЗ, 14556, први део, бр. 356, исти министру унутрашњих дела Ј. Грујићу, 3/15. 9. 1875, исто, председијално.

111 ДАС, МИД-ПО, 1877, ролна микрофилма бр. 45, Т/1, М. С. Милојевић министру иностраних дела Ј. Ристићу, 17/29. 3. 1877, Београд; Т. Станковић истом, 19/31. 3. 1877, исто; исти истом, 29. 7/10. 8. 1877, исто.

треба дати, јер му се већ доста дало, а за Узуновића је рекао да би му комад земље за башту био довољна награда.[112]

Везе са албанским главарима

У оквиру припрема за рат који се очекивао 1867, Србија је од 1866. године настојала да склапа споразуме о савезу са албанским главарима. Очекивало се да ће Албанци одиграти крупну улогу у предстојећем сукобу, те је Београд желео да их, колико год може, придобије на своју страну, што је саветовала и руска дипломатија. Сарадња са албанским главарима након убиства кнеза Михаила била је само наставак започетог посла. У Београду је од 1868. трајно становао руски агент Станко Везенко, у српској верзији Стојан Везенковић, родом из Крушева, мале вароши близу Битоља, који је прешао у српску службу. Био је задужен за рад са албанским главарима и примао је редовну месечну плату из диспозиционог фонда закључно са 1876. годином.[113]

Контакти Србије са Албанцима били су интензивни у 1868. и првој половини 1869. године. Разлог томе лежао је у затегнутим односима између Грчке и Турске. Србија је желела да има постигнуте споразуме о савезу са албанским главарима за случај да избије рат у који би се и она укључила. Те споразуме у име Србије склапао је намесник Миливоје Петровић Блазнавац. Извори о томе су штури. Најчешће садрже имена главара са којима је успостављена веза и износ новца који им је дат.

Из диспозиционог фонда је у августу 1868. издато стотину дуката цесарских за главара Сали Марка у Дебру, које је понео извесни Таса Даниловић.[114] У септембру исте године је дато 150 дуката цесарских Прек Леки из Подгорице, који је са братом и сином био у Србији. Дали су бесу (тврду реч) намеснику Блазнавцу да се неће борити против Црне Горе, Грчке ни Бугара, те да ће верно слушати налоге из Србије. Они су упутства у овом смислу преносили осталим главарима у својој постојбини.[115]

112 ДАС, МИД-ПО, 1878, ролна микрофилма бр. 48, М/4, Н. Рашић министру иностраних дела Ј. Ристићу, 14/26. 12. 1878, Ниш; Н/4, М. С. Милојевић истом, 12/24. 12. 1878, исто.

113 М. Јагодић, *нав. дело*, 446–447; месечне признанице Стојана Везенковића на примљену плату у ДАС, МИД-БО, 1868, тц 3, 1869, тц 1; 1870, тц 2; 1871, тц 1; 1872, тц 1; 1874, тц 1; 1875, тц „признанице"; 1876, тц 1.

114 АСАНУ, ЈР, 9/1/1, Забелешка намесника М. П. Блазнавца о идацима које је непосредно чинио 1868. године; ДАС, МИД-БО, 1868, тц 3, налог в. д. министра иностраних дела Р. Милојковића да се изда 100 # преко намесника Блазнавца Т. Даниловићу послатом у Дебар, 3/15. 8. 1868, Београд.

115 ДАС, Поклони и откупи (=ПО), 26/122, тајна преписка Блазнавца 1867–1869; 68/12, начелник Округа ужичког С. Симић министру унутрашњих дела Р. Милојковићу, 28. 2

У Србију је у децембру 1868. побегао из Цариграда главар из области Мат у средњој Албанији Џелал-паша, са којим је успостављен савез две године раније. Са Блазнавцем се састао у његовој кући у Блазнави, где је обновљен споразум о заједничком рату против Турске. Џелал-паша је боравио инкогнито у Београду до марта 1869, кад је о српском трошку и по својој жељи отпутовао у Цирих, под именом Станко Иванов. Одређена му је велика плата из диспозиционог фонда. Исплаћивана је од јануара, закључно са јулом 1869, и то у Цириху, посредством трговца Живка Карабиберовића, након чега се овај главар више не спомиње.[116]

У Београд су, на основу неког ранијег позива, у фебруару 1869. дошли и постигли договор са Блазнавцем о савезу у рату против Турске следећи албански главари: Курталија из Мата који је преминуо у српској престоници, Ахмет Четан из села Бедерјан у Мату, Зир Суфа из Мацукула, Мерк Леца из Селита, Хасан бег из Горњег Дебра и поново Прек Лека из Подгорице. Током боравка у Србији, тумач и посредник у комуникацији са Блазнавцем им је био Стојан Везенковић.[117] Он је у априлу примио тридесет дуката цесарских за неки ванредни, неименовани, трошак.[118] Лека из Малесије, а вероватно се поново радило о Леки из Подгорице, боравио је у Србији у септембру 1869. године. Ништа више није познато о тој његовој посети.[119]

Од друге половине 1869. контакти између Србије и албанских главара су се проредили. Као што је наведено, Илија Марковић је посетио Али-агу Ганића у Рожају и Ибрахима Заима у Пећи у октобру 1870. и однео им по педесет дуката цесарских и револвер на дар. Са њима се договорио да са својим људима подрже српску војску кад уђе у Стару Србију, а заузврат им

/ 12. 3. 1869, Ужице; МИД-БО, 1868, тц 3, налог М. П. Блазнавца да се изда 150 # Леки из Албаније, 18/30. 9. 1868, Београд.

116 С. Недељковић, *Србија и Косово и Метохија (1856–1897)*, Ниш, 2012, 90–91; Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји*, 52–53; ДАС, ПО, 26/22; МИД-БО, 1869, тц 1, налог М. П. Блазнавца да се изда 360 # Станку Иванову, 5/17. 3. 1869, Београд; рачун Живка Карабиберовића којим подноси две признанице Станка Иванова на по 240 # потписане у Цириху, 20. 8 / 2. 9. 1869, Београд; АСАНУ, ЈР, 3/14/270, Џелал-паша Ј. Ристићу, 16/28. 2. 1869, без места, превод са турског.

117 С. Недељковић, *нав. дело*, 91; ДАС, ПО, 26/122; ДАС, МИД-БО, 1869, тц 1, налог М. П. Блазнавца о исплати свота Везенковићу, Доди Иванову, Прек Леки, Сулко Лецу, без датума; налог М. П. Блазнавца да се издају путни трошкови за повратак из Србије Прек Леки, фамилији Курталије из Мата, Ахмет Четану, Зир Зуфи, Мерку Леци, Хасан бегу и Стојану Везенковићу на име ванредног трошка, 22. 2 / 6. 3. 1869, Београд;

118 ДАС, МИД-БО, 1869, тц 1, налог М. П. Блазнавца да се исплати 30 # С. Везенковићу, 17/29. 4. 1869, Београд.

119 ДАС, МИД-БО, 1869, тц 1, налог М. П. Блазнавца да се изда 30 # Леки из Малесије, 3/15. 9. 1869, Београд.

је обећао да ће их Србија наоружати и опремити, те да ће управљати свим земљиштем које заузму.[120] У априлу 1871. српски агент у Серезу је известио о албанској побуни у Дебру, коју је, наводно, припремио Везенковић као део шире завере у коју су биле умешане Србија и Црна Гора. У јуну су били ухапшени Срби из Пештери, Сјенице и околине, о чему је већ било речи. У јулу, кад су се побунили и римокатолички Албанци око Скадра, у Београд је дошао свештеник и сердар из Црне Горе Перо Матановић и убрзо се вратио у Црну Гору о трошку диспозиционог фонда Србије. У Београд је поново дошао у септембру исте године да у име побуњеника тражи помоћ. У јулу је дато петнаест дуката цесарских за повратак у Дебар извесном Гаврилу Ћурчиновићу, који је по неком повереном послу дошао у Београд.[121] Није могуће рећи шта је стајало иза ових догађаја, али је међу њима веза вероватно постојала.[122] Главари племена Хота из северне Албаније послали су у марту 1873. изасланика Ивана Леку у Београд, који је 1868. од Србије добио извесну новчану помоћ, да пренесе њихову жељу да ступе у додир са српским кнезом и владом. Није познато какав им је одговор дат.[123] Везенковић је у октобру исте године добио писмо од главара из Мата Хасан-аге Кола Заде, написано у Призрену. Био је то одговор на Везенковићево писмо, прво које је примио након пет година, и то преко руског конзула у Призрену. Хасан-ага је изразио спремност албанских главара у средњој Албанији да подигну устанак, потврдио је важење старе бесе и затражио је упутства из Србије.[124] Није познато да ли му је нешто одговорено. Преко

120 Постоји Ристићева забелешка, без места и датума, која садржи имена следећих главара: Алија Ганић из Рожаја, Ибрахим Мехмед Заимовић из Пећи, Идриз Спахић из Пећи, Рушид-бег Мамудбеговић и његов брат Халил-бег Махмудбеговић, обојица такође из Пећи. Овај документ је по садржини повезан са Марковићевом мисијом, АСАНУ, ЈР, 9/1/143; ДАС, МИД-ПО, 1874, ролна микрофилма бр. 29, Н/4, И. Марковић министру иностраних дела М. Пироћанцу, 5/17. 12. 1874, Ужице.

121 АСАНУ, ЈР, 12/4/149, Влашић (С. Верковић), бр. 5, 14/26. 4. 1871, Серез; 12/5/366, Скарда (Ђ. Срдић), бр. 6, 19/31. 7. 1871, Котор; 25/13/370, сердар Перо Матановић намесницима, 31. 8 / 12. 9. 1871, Београд; ДАС, МИД-БО, 1871, тц 1, признаница сердара П. Матановића да је примио 20 # за повратак у Црну Гору 3/15. 7. 1871, Београд; налог заступника министра иностраних дела Д. Матића да се изда 15 # Г. Ћурчиновићу из Дебра за повратак, 14/26. 7. 1871, Београд.

122 Руски словенофилски добротворни комитети материјално су обилно, преко Црне Горе, помагали припрему устанка међу Албанцима 1870. године, С. Рајић, *нав. дело*, 144–146.

123 С. Недељковић, *нав. дело*, 91; АСАНУ, ЈР, 12/7/464, Хотски бајрактар чун Муља и хотски војвода Мираш Асникин министру иностранх дела, 10/22. 3. 1873, Подгорица.

124 ДАС, МИД-ПО, 1873, ролна микрофилма бр. 29, Т/1, Хасан ага Кола Заде капетану Везенку, 9/21. 10. 1873, Призрен, превод са албанског (оригинално писмо на

српског заступника у Цариграду Косте Магазиновића успостављена је 1874. веза са миридитским капетаном Марком Биб Додом, стрицем Пренк Биб Доде, младог старешине овог римокатоличког албанског племена. Преко његовог ордонанс-официра Виекослава Каталинића исплаћено му је 25 турских лира (око 48 дуката цесарских). Магазиновић је имао инструкције да придобије миридитског старешину за савез са Србијом.[125] Кад је избио устанак у Босанском вилајету у лето 1875, Србија је интензивирала напоре да дође до споразума са Пренк Биб Додом, који је живео у Цариграду у некој врсти интернације. Официр Каталинић је у децембру 1875. тражио новац, без прецизирања суме. Коста Магазиновић је наглашавао да је потребно послати неког у Цариград са новцем, и то не само за Пренк Биб Доду, него и за остале албанске главаре, чије се пријатељство купује. И овом приликом је подсетио на савете руске дипломатије Србији да на време обезбеди пријатељство албанских главара, јер кад акција почне, може бити касно. Преписка о могућој исплати Пренк Биб Доди вођена је до марта 1876, али нема доказа да је неки споразум постигнут.[126] Српска влада ставила је на располагање 600 дуката цесарских министру војном 30. октобра 1875. за утврђивање веза са Албанцима. Последњих 65 дуката из те суме потрошено је у априлу 1876. године.[127] Стојан Везенковић примио је 370 дуката цесарских у новембру

албанском језику, написано ћирилицом у прилогу).

125 С. Недељковић, *нав. дело*, 91–92; ДАС, МИД-БО, 1874, тц 1, признаница В. Каталинића на 25 лира, 19/31. 7. 1874, Цариград. У ДАС, МИД-БО, 1874, тц 1 налази се недатирана бланко хартија са печатима Заима Беговића из Пећи, Реџепагића из Плава и још три непознате личности, на турском језику. Неки чиновник Министарства је ситним словима, обичном оловком записао да је ту хартију дао Али-ага, те да се ради о старешинама знатних турских фамилија, који су сви присталице српског кнеза. Није јасно да ли се ради о бланко акту који је добијен од Али-аге Ганића приликом мисије Илије Марковића 1870, који је грешком завршио у кутији грађе из 1874. године, или је реч о документу добијеном 1874. на начин који није познат.

126 С. Недељковић, *нав. дело*, 92; ДАС, МИД-ПО, 1875, ролна микрофилма бр. 33, П/5-VII, министар иностраних дела М. Богићевић заступнику у Цариграду К. Магазиновићу, пов. бр. 331, 7/19. 8. 1875, Београд; ролна микрофилма бр. 34, П/5-VII, заступник у Цариграду К. Магазиновић министру иностраних дела Ђ. Павловићу, поверљиво, 9/21. 12. 1875, Цариград; Т/1, министар иностраних дела Ђ. Павловић заступнику у Цариграду К. Магазиновићу, поверљиво, 25. 12. 1875 / 6. 1. 1876, Београд; 1876, ролна микрофилма бр. 38, заступник у Цариграду К. Магазиновић министру иностраних дела Ђ. Павловићу, поверљиво, 31. 1/ 12. 2. 1876, Цариград; исти истом, 9/21. 2. 1876, депеша; исти истом, 27. 2 / 11. 3. 1876, депеша; министар иностраних дела Ђ. Павловић заступнику у Цариграду К. Магазиновићу, бр. 8, 2/14. 3. 1876, депеша.

127 Ј. Грујић, *Записи*, *књига трећа*, Београд, 1923, 150; *Записници седница Министарског савета Србије 1862–1898*, прир. Н. П. Шкеровић, Београд, 1952, 142; ДАС, МИД-БО, 1876,

1875. из диспозиционог фонда, али није познато за коју услугу.[128] Крајем 1875. српска влада је послала артиљеријског капетана Милоша Андрејевића у Албанију ради споразума са главарима. Овај се почетком јануара 1876. обрео на Цетињу са двојицом неименованих албанских старешина из Мата. Са њима је отпутовао у Београд, а у марту их је, поново преко Црне Горе, испратио у Албанију. Резултати ове мисије нису познати. Док је трајао рат између Србије, Црне Горе и Турске, Миридити су у септембру 1876. преко Црне Горе понудили да се за петнаест хиљада дуката цесарских прикључе српским Кнежевинама и заузму Скадар. Миридистки устанак није избио за време трајања операција у Првом српско-турском рату.[129]

Емигранти из Турске издржавани о трошку диспозиционог фонда

Од 1856. године у Србији је започета пракса издржавања бегунаца који су из Турске избегли из политичких разлога и за које се сматрало да би у будућности могли да одиграју важну улогу у очекиваном устанку хришћана. Место становања, као и износ редовне месечне новчане помоћи из диспозиционог фонда, одређивао им је министар спољних послова. Нису били агенти обавештајне службе, нити су учествовали у обавештајном послу. Овде су наведени јер је њихово издржавање ипак представљало део националне политике Србије. Најзначајнији издржавани емигранти у обрађеном периоду били су: Јован Ангелов 1856–1870, кад је и умро; Цеко Петков 1857–1876; поп Илија Поповић 1858–1869; Окица Видаковић 1866–1876; Маринко Леовац 1866–1876; Илија Марковић (Иља Малешевски) 1862–1876; Мића Љубибратић 1869–1876; Ристо Јеић 1869–1875; Вук Јоловић 1869–1870; Јован Глушчевић 1869–1876; поп Жарко Љешевић 1869–1876; Иван Крћанин 1869–1871; Панајот Хитов 1869–1876; Петар Пеција Поповић 1870–1871; Јован Кулић Зелени 1870–1876. На платном списку диспозиционог фонда

тц 1, признаница министра војног Т. Николића на 65 # које је подигао као остатак суме од 600 # коју је влада одредила за рад са Арнаутима, 15/27. 4. 1876, Београд.

128 ДАС, МИД-БО, 1875, 1875, тц „признанице", признаница С. Везенковића на 370 # које је примио за једну ванредну потребу, 5/23. 11. 1875, Београд.

129 С. Недељковић, *нав. дело*, 92; ДАС, МИД-ПО, 1876, ролна микрофилма бр. 39, Ц/4, председник Сената Црне Горе Б. Петровић министру иностраних дела Ђ. Павловићу, 7/19. 1. 1876, депеша; исти истом, 9/21. 1. 1876, депеша; министар иностраних дела Ђ. Павловић председнику Сената Б. Петровићу, 2/14. 3. 1876, депеша; ролна микрофилма бр. 40, Ц/4, исти истом, 11/23. 4. 1876, депеша; исти истом, 14/26. 4. 1876, депеша; Ј. Белимарковић министру иностраних дела Ј. Ристићу, бр. 119, 3/15. 9. 1876, Даниловград.

је било још емиграната, али су овде изостављени јер су помоћ примали кратко.[130]

Агенти за рад у Аустроугарској: Стефан Митров Љубиша, Јосиф Тончић, Гаврило Витковић

Будванин Стефан Митров Љубиша, српски политичар и књижевник из Далмације, успоставио је контакт са Јованом Ристићем и постао српски агент у децембру 1868. године. Као посланик Рајхсрата, аустријске скупштине, достављао је информације до којих је долазио у политичким круговима Беча. Ристића је извештавао директно писмима, а посебно важне информације преносио му је усмено преко мајора Косте Протића, који је долазио у аустријску престоницу ради састанака са Љубишом. Занимљиво је да Протић није смео да води белешке током разговора, већ је понављао Љубишине речи како би их боље запамтио и касније срочио извештај за Ристића. Стефан Митров Љубиша је јављао о Вагнеровој афери, Кривошијском устанку и многим другим важним питањима везаним за аустроугарску политику. Последњи расположиви Љубишин извештај је из 1872. године. Исплата из диспозиционог фонда на његово име јавља се само једном, на почетку сарадње, крајем 1868. године.[131]

Јосип Тончић био је новинар задарског листа *Il Nazionale* и истовремено студент права у Загребу. Пошто је 1870. осуђен по основу штампарске кривице, напустио је Аустроугарску и прешао исте године у Србију, где је наставио студије на Великој школи у Београду. Јован Ристић га је ангажовао као повереника за одржавање везе и комуникацију са хрватским политичарима из Народне странке. Био је у преписци са Матијом Мразовићем, мада се у марту 1871. сусрео и са ђаковачким бискупом Јосипом Јурајем Штросмајером у Бечу, од кога је примио поруке за Јована Ристића. У овом периоду, до ревизије Хрватско-угарске нагодбе 1873. године, односи између српске владе и наведених хрватских политичара били су декларативно складни. Тончић је уживао редовну месечну плату из диспозиционог фонда

130 М. Јагодић, *нав. дело*, 420–421, 424, 452; ДАС, МИД-БО, месечне признанице наведених личности 1868, тц 3, 1869, тц 1; 1870, тц 2; 1871, тц 1; 1872, тц 1; 1874, тц 1; 1875, тц „признанице"; 1876, тц 1.

131 Д. Иванић, М. Ковић, *Љубиша Стефан Митров*, Српски биографски речник 5, 710–713; С. Рајић, *нав. дело*, 138, напомена 216; *Политичка акција Србије*, док. бр. 205, 214, 217, 219, 238; АСАНУ, 32/28/1360, С. Љубиша Ј. Ристићу, 28. 11. 1868, Беч; 17/1/7, К. Протић истом, 11/23. 3. 1870, Београд (део овог акта је објављен у претходно нав.ј збирци под бр. 219); 17/1/18, исти истом 10/22. 2. 1872, Београд; ДАС, МИД-БО, 1868, тц 3, решење Намесништва да се изда 1000 форинти С. М. Љубиши, 16/28. 12. 1868, Београд.

1870–1872, а 1871. је примио две ванредне суме за помагање „народне ствари" у Далмацији и у Хрватској и Славонији, без ближих одређења намене. Србију је напустио 1873. године и отишао у Задар.[132]

Гаврило Витковић, родом из Будима, студирао је техничне науке у Пешти, а у Србију је прешао 1855. године. Био је гимназијски професор у Крагујевцу и Београду. Боравио је у Осјеку 1871. и 1872. године. Отуда је нудио српској влади, преко министра унутрашњих дела Радивоја Милојковића, своје услуге као повереника за односе између званичне Србије и Српске народне слободоумне странке. Тврдио је 1871. како је самоиницијативно приволео водеће српске либерале из Угарске да прихвате политику српске владе и измире се са њом, без обзира на став Светозара Милетића, који је био у затвору у Вацу. Витковић се нудио да га посети и наговори да коригује своје деловање. За ту услугу је тражио новац. Ристић очигледно није прихватио Витковићеву понуду, пошто је у Вац послао Дучића. Витковић се, дакле, нудио да постане агент, али не може се са сигурношћу рећи да је то и постао. Из диспозиционог фонда није примио новац, али не би требало искључити могућност да му је нешто дато из благајне Министарства унутрашњих дела, будући да је писао Радивоју Милојковићу, а не Ристићу.[133]

Закључак

Обавештајна делатност Србије у периоду од убиства кнеза Михаила Обреновића 1868. била је институционализована кроз службу која је функционисала под ингеренцијом министра спољних послова. Њено постојање било је тајно. Финансирана је из диспозиционог фонда Министарства спољних послова. Била је једно од средстава за постизање циља српске спољне и националне политике – ослобођења српског народа од турске власти и уједињења са Србијом. Престала је са радом 10. марта 1877, кад је и последњи агент отпуштен због штедње. Пошто је наслеђена из претходног периода, била је добро уходана. Њом је управљао намесник Јован Ристић 1868–1872, а потом министри спољних послова. На оперативном нивоу, делом агената

132 *Политичка акција Србије*, док. бр. 224, 225, 226, 228, 229, 237, 245, 247, 249, 250; В. Крестић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848–1914*, Београд, 1995, 150–153, 170–171; признанице на месечну плату у ДАС, МИД-БО, 1870, тц 2; 1871, тц 1; 1872, тц 1; 1871, тц 1, налог заступника министра иностраних дела Д. Матића да се изда 100 форинти Ј. Тончићу за помагање народне ствари у Далмацији, 3/15. 7. 1871, Београд; налог истог да се изда иста сума истом на помагање народне ствари у Хрватској и Славонији, 26. 8/7. 9. 1871, Београд.

133 П. В. Крестић, *Витковић Гаврило*, Српски биографски речник 2, 228–229; АСАНУ, ЈР, 12/5/304, Г. Витковић министру (Р. Милојковићу), 24. 7. 1871, Осјек; 12/5/315, исти истом, 17, 7. 1872, исто.

су руководили архимандрит Нићифор Дучић и Атанасије Николић (до 1872), а неки агенти су извештавали непосредно намесника Ристића, односно министра спољних послова. Обавештајна делатност била је фокусирана углавном на области Османског царства у Европи, и то претежно на Босну и Херцеговину, па онда на Стару Србију и Македонију. Агенти су имали задатак да одржавају веру становништва Турске у ослобођење уз помоћ Србије и тежњу ка уједињењу са њом, да сузбијају утицаје других држава и да извештавају о важним догађајима. Почетне предустаничке радње су предузимане у Босни крајем 1868. и почетком 1869, поводом кризе у односима Грчке и Турске, али је та делатност брзо обустављена због релаксације међународних прилика. Србија се до 1875. начелно држала доктрине националне политике коју је разрадио Илија Гарашанин. Она је подразумевала да Србија треба да изазива догађаје и да њима руководи, а не да се за њима поводи. Оцењујући да погодан тренутак за акцију није наступио, Београд није изазивао никакве догађаје. Српским агентима није дат налог да припремају устанак у Турској. Међутим, када су избили устанци у Босанском вилајету 1875, Србија их је подржала и трудила се да на њих утиче. Велика источна криза означила је крај једне етапе у Источном питању. У њој је престала да постоји и српска обавештајна служба у облику у ком ју је створио Илија Гарашанин. Она је била, сасвим природно, израз жеља, могућности и потреба аутономне Кнежевине Србије. Промењене околности наметале су потребу за новим решењима и у обавештајној делатности.

РЕФЕРЕНЦЕ / REFERENCES

Необјављени извори / Unpublished sources

1. Архив Српске академије наука и уметности (АСАНУ) [Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti (ASANU)]
   Историјска збирка (ИЗ) [Istorijska zbirka (IZ)]
   Лични фонд Јована Ристића (ЈР) [Lični fond Jovana Ristića (JR)]
2. Архив Српске православне цркве (АСПЦ) [Arhiv Srpske pravoslavne crkve (ASPC)]
   Збирка Михаила И. Поповића (ЗМИП) [Zbirka Mihaila I. Popovića (ZMIP)]
3. Државни архив Србије (ДАС) [Državni arhiv Srbije (DAS)]
   Државни савет (ДС) [Državni savet (DS)]
   Издвојена документа [Izdvojena dokumenta]
   Министарство иностраних дела – Благајничко одељење (МИД-БО) [Ministarstvo inostranih dela – Blagajničko odeljenje (MID-BO)]
   Министарство иностраних дела – Политичко одељење (МИД-ПО) [Ministarstvo inostranih dela – Političko odeljenje (MID-PO)]

Министарство просвете – Просветно одељење [Ministarstvo prosvete - Prosvetno odeljenje]
Министарство финансија – Казначејство [Ministarstvo finansija - Kaznačejstvo]
Митрополија београдска [Mitropolija beogradska]
Поклони и откупи (ПО) [Pokloni i otkupi (PO)]

Објављени извори / Published sources

1. И. Васић, *Сабрана дела*, Лозница 2020. [I. Vasić, *Sabrana dela*, Loznica 2020.]
2. Ј. Војводић, *Стање Босанског устанка 1875. године (Према извештају повереника српске владе)*, Зборник Матице српске за историју 47–48 (1993), 147–165. [J. Vojvodić, *Stanje Bosanskog ustanka 1875. godine (Prema izveštaju poverenika srpske vlade)*, Zbornik Matice srpske za istoriju 47–48 (1993), 147–165.]
3. Ј. Грујић, *Записи*, *књига трећа*, Београд, 1923. [J. Grujić, *Zapisi, knjiga treća*, Beograd, 1923.].
4. *Дневник Бењамина Калаја 1868–1875*, прир. А. Раденић, Београд 2002. [*Dnevnik Benjamina Kalaja 1868-1875*, prir. A. Radenić, Beograd, 2002.]
5. *Записници седница Министарског савета Србије 1862–1898*, прир. Н. П. Шкеровић, Београд, 1952. [*Zapisnici sednica Ministarskog saveta Srbije 1862–1898*, prir. N. P. Škerović, Beograd, 1952.]
6. Г. Јакшић, *Припрема једне политичке и духовне револуције у Херцеговини (план фра Грге Шкарића из 1869)*, у: исти, *Из новије српске историје. Абдикација краља Милана и друге расправе*, Београд, 1953, 64–69. [G. Jakšić, *Priprema jedne političke i duhovne revolucije u Hercegovini (plan fra Grge Škarića iz 1869)*, u: isti, *Iz novije srpske istorije. Abdikacija kralja Milana i druge rasprave*, Beograd, 1953, 64–69.]
7. Р. Љушић, *Споменица и прошеније Стеве Богдановића*, Зборник за историју Босне и Херцеговине 2 (1997), 207–233. [R. Ljušić, *Spomenica i prošenije Steve Bogdanovića*, Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine 2 (1997), 207–233.]
8. *Политичка акција Србије у јужнословенским покрајинама Хабсбуршке монархије 1859–1874*, прир. В. Ј. Вучковић, Београд, 1965. [V. Vučković, *Politička akcija Srbije u južnoslovenskim pokrajinama Habsburške monarhije 1859–1874*, Beograd, 1965.]
9. *Светозар Милетић и Народна странка. Грађа 1860–1885, књига I, II*, прир. Н. Петровић, Сремски Карловци, 1968, 1969. [*Svetozar Miletić i Narodna stranka. Građa 1860–1885, knjiga I, II*, prir. N. Petrović, Sremski Karlovci, 1968, 1969.]

Литература / Literature

1. *Владе Србије (1805–2005)*, Београд, 2005. [*Vlade Srbije (1805–2005)*, Beograd, 2005.]
2. В. Војводић, *Рад Србије на помагању просвете у Босни и Херцеговини (1868–1876)*, у: исти, *Из књижевне историје и просвете*, Кикинда, 1989, 87–165. [V.

Vojvodić, *Rad Srbije na pomaganju prosvete u Bosni i Hercegovini (1868–1876)*, u: isti, *Iz književne istorije i prosvete*, Kikinda, 1989, 87–165.]

3. Исти, *У духу Гарашанинових идеја*, Београд, 1994. [Isti, *U duhu Garašaninovih ideja*, Beograd, 1994.]
4. А. Вулетић, *Васић Игњат*, *Српски биографски речник* 2, В–Г, гл. ур. Ч. Попов, Нови Сад, 2006, 88. [A. Vuletić, *Vasić Ignjat*, Srpski biografski rečnik 2, V–G, gl. ur. Č. Popov, Novi Sad, 2006, 88.]
5. Lj. Doklestić, *Stjepan Verković. Život i djelo (1821–1894)*, Zagreb, 2007.
6. Ж. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века, књига прва, од Свето-андрејске скупштине до прогласа независности Србије 1858–1878*, Београд, 1923. [Ž. Živanović, *Politička istorija Srbije u drugoj polovini devetnaestog veka, knjiga prva, od Sveto-andrejske skupštine do proglasa nezavinsnosti Srbije 1858–1878*, Beograd, 1923.]
7. Д. Иванић, М. Ковић, *Љубиша Стефан Митров*, у Српски биографски речник 5, гл. ур. Ч. Попов, Нови Сад, 2011, 710–713. [D. Ivanić, M. Ković, *Ljubiša Stefan Mitrov*, Srpski biografski rečnik 5, gl. ur. Č. Popov, Novi Sad, 2011, 710–713.]
8. М. Јагодић, *Милојевић Милош*, Српски биографски речник 6, ур. Ч. Попов, Б. Бешлин, Нови Сад, 2014, 595–596. [M. Jagodić, *Milojević Miloš*, Srpski biografski rečnik 6, gl. ur. Č. Popov, B. Bešlin, Novi Sad, 2014, 595–596.]
9. Исти, *Обавештајни рад и припрема устанка против Турске (1840–1867)*, Илија Гарашанин (1812–1874) – великан српске земље, ур. С. Рајић, Аранђеловац, 2024, 379–454. [Isti, *Obaveštajni rad i priprema ustanka protiv Turske (1840–1867)*, Ilija Garašanin (1812–1874) – velikan srpske zemlje, ur. S. Rajić, Aranđelovac, 2024, 379–454.]
10. Р. Јовановић, *Политички односи Црне Горе и Србије 1860–1878*, Цетиње, 1977. [R. Jovanović, *Politički odnosi Crne Gore i Srbije 1860–1878*, Cetinje, 1977.]
11. С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића, књига прва (1868–1878)*, Београд, 1990. [S. Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića, knjiga prva (1868–1878)*, Beograd, 1990.]
12. В. Крестић, *Гутеша Илија*, у Српски биографски речник 2, В–Г, гл. ур. Ч. Попов, Нови Сад, 2006, 874. [V. Krestić, *Guteša Ilija*, Srpski biografski rečnik 2, V–G, gl. ur. Č. Popov, Novi Sad, 2006, 874.]
13. Исти, *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848–1914*, Београд, 1995. [Isti, *Istorija Srba u Hrvatskoj i Slavoniji* 1848–1914, Beograd, 1995.]
14. П. В. Крестић, *Витковић Гаврило*, Српски биографски речник 2, В–Г, гл. ур. Ч. Попов, Нови Сад, 2006, 228–229. [P. V. Krestić, *Vitković Gavrilo*, Srpski biografski rečnik 2, gl. ur. Č. Popov, Novi Sad 2006, 228–229.]
15. К. Миличић, *Буџети Кнежевине/Краљевине Србије (1859–1903)*, необјављена докторска дисертација, Универзитет у Београду – Филозофски факултет, 2025. [K. Miličić, *Budžeti Kneževine/Kraljevine Srbije (1859–1903)*, neobjavljena doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet, 2025.]

16. С. Недељковић, *Србија и Косово и Метохија (1856–1897)*, Ниш, 2012. [S. Nedeljković, *Srbija i Kosovo i Metohija (1856–1897)*, Niš, 2012.]

17. М. Пекић, *Скрадињанин Ђорђе Срдић – пријатељ и сарадник Његошев*, Друштвено-политичка мисао Његоша, ур. М. Марковић, Београд, 2006, 335–350. [M. Pekić, *Skradinjanin Đorđe Srdić – prijatelj i saradnik Njegošev*, Društveno-politička misao Njegoša, ur. M. Marković, Beograd, 2006, 335–350.]

18. Д. Радовић, *Јован Ристић (1829–1899). Биографија српског државника*, Нови Сад, 2023. [D. Radović, *Jovan Ristić (1829–1899). Biografija srpskog državnika*, Novi Sad, 2023.]

19. С. Рајић, *Спољна политика Србије. Између очекивања и реалности 1868–1878*, Београд, 2015. [S. Rajić, *Spoljna politika Srbije. Između očekivanja i realnosti 1868–1878*, Beograd, 2015.]

20. Н. Рашо, Г. Комар, *Мирко Комненовић*, Српски биографки речник 5, Кв–Мао, гл. ур. Ч. Попов, Нови Сад, 2011, 190. [N. Rašo, G. Komar, *Mirko Komnenović*, Srpski biografki rečnik 5, Kv–Mao, gl. ur. Č. Popov, Novi Sad, 2011, 190.]

21. Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независност 1875–1878 I, II*, Београд 1896, 1898. [J. Ristić, *Diplomatska istorija Srbije za vreme srpskih ratova za oslobođenje i nezavisnost 1875–1878 I, II*, Beograd 1896, 1898.]

22. Исти, *Спољашњи одношаји Србије новијега времена 1868–1872, III књига*, Ниш, 2021. [Isti, *Spoljašnji odnošaji Srbije novijega vremena 1868–1872, III knjiga*, Niš, 2021.]

23. А. М. Савић, *„Апостол Српства" – национална делатност Милоша С. Милојевића у Великој источној кризи (1875–1878)*, Тематски зборник међународног значаја *Историја, кутура, идентитет.* Свеска 1, Историја, историја уметности, филозофија, гл. ур. З. Арсић, Косовска Митровица 2025, 257–294. [A. M. Savić, *„Apostol Srpstva" – nacionalna delatnost Miloša S. Milojevića u Velikoj istočnoj krizi (1875–1878)*, Tematski zbornik međunarodnog značaja *Istorija, kutura, identitet*. Sveska 1, Istorija, istorija umetnosti, filozofija, gl. ur. Z. Arsić, Kosovska Mitrovica, 2025, 257–294.]

24. В. Стојанчевић, *Србија и Бугари 1804–1878*, Београд, 1988. [V. Stojančević, *Srbija i Bugari 1804–1878*, Beograd, 1988.]

25. Н. Урић, Д. Петровић, *Јовановић Окан Никола*, Српски биографски речник 4, гл. ур. Ч. Попов, Нови Сад, 2009, 655–656. [N. Urić, D. Petrović, *Jovanović Okan Nikola*, Srpski biografski rečnik 4, gl. ur. Č. Popov, Novi Sad, 2009, 655–656.]

INTELLIGENCE SERVICE OF THE PRINCIPALITY OF SERBIA (1868–1877)

Summary:

Intelligence activity in Serbia in the period from the assassination of Prince Mihailo Obrenović in 1868 until March 10th 1877 was institutionalized through a service operating under the authority of the Minister of Foreign Affairs. Its existence was secret. It was financed from the discretionary fund of the Ministry of Foreign Affairs. It was one of the instruments for achieving the goals of Serbian foreign and national policy — the liberation of the Serbian people from Ottoman rule and their unification with Serbia. It was managed by Regent Jovan Ristić from 1868 to 1872, and thereafter by successive Ministers of Foreign Affairs. At the operational level, part of the agents were directed by Archimandrite Nićifor Dučić and Atanasije Nikolić (until 1872), while other agents reported directly to Regent Ristić or to the Minister of Foreign Affairs. The principal agents under the direction of Dučić and Nikolić were: Stefan Bogdanović in Slavonski Brod, Serafim Perović in Mostar, Đorđe Srdić in Kotor, Marko Komnenović in Herceg Novi, Teofil Petranović in Drniš, Ilija Guteša in Zagreb and Stjepan Verković in Serres. Directly subordinate to the Minister of Foreign Affairs were: Niko Okan, Ilija Marković, Ignjat Vasić, Miloš S. Milojević, Nikola Rašić, Stefan Mitrov Ljubiša and Josif Tončić. Intelligence activity was focused mainly on the European territories of the Ottoman Empire, primarily Bosnia and Herzegovina, then Old Serbia and Macedonia. The agents were tasked with maintaining the Turkish population's belief in liberation with Serbia's help and in the desire to unite with it, suppressing the influence of other states, and reporting on important events. Until 1875 Serbia generally adhered to the doctrine that it should provoke and direct events rather than follow them. Judging that the right moment for action had not arrived, Belgrade did not provoke any incidents. Serbian agents were not ordered to prepare an uprising within Turkey. However, when uprisings broke out in the Bosnia vilayet in 1875, Serbia supported them and sought to influence them. The Serbian intelligence service ceased to exist in its previous form on March 10th 1877, when the last agent was dismissed for lack of funds. It had naturally been an expression of the wishes, capabilities and needs of the autonomous Principality of Serbia. Changed circumstances after the Congress of Berlin required new solutions in intelligence activities.